

- Várkonyi Nándor: Stonehenge (esszé) 3
Hamvas Béla levelezőlapja Várkonyi Nándornak 15
Weiner Sennyey Tibor: Találkozás Stonehenge-ben
(Avagy Hamvas Béla és Várkonyi Nándor barátsága) 16
Navarrai Mészáros Márton: Nagy levegő (Weiner Sennyey Tibor:
Hamvas Béla ezerarcú és egyszerű élete és műve) 31
Halász Attila: Hamvas és az Orsi–Charon társaság
(Egy hagyatékából előkerült levél ürügyén) 35
- Biernaczky Szilárd: Élő mítosz a rítusok „testében” (tanulmány) 40
Dogon beavatási szövegek 55
Wolfgang Braungart: Rítus és irodalom (tanulmány) 59
- Federico García Lorca: Noktürn (vers) 67
A. L. Kennedy: García Lorca nyomában, Granadában (útiesszé) 68
William Butler Yeats versei 73
Villányi G. András: Tölgyes a ködben (vers) 76
Lidia Chiarelli: Az élet falára (vers) 77
Horváth Bálint: Búcsú Tornai Józseftől (esszé) 78
- Ferdinandy György: Üzenet (próza) 83
Hajós Eszter: Hol a Nap (próza) 85
Molnár Dávid: Ketten (próza) 87
Krucik Ábel: Töredékek (próza) 89

A borítón és lapzárókon Krulik Ábel fotói

E számunk szerzői:

Bartha Judit Marianna fordító (Bp.), Biernaczky Szilárd afrikanista (Érd), Bokor Ágnes fordító (Bp.), Braungart, Wolfgang kutató (Bielefeld), Chiarelli, Lidia költő (Torino), Ferdinandy György író (Bp.-Miami), Hajós Eszter író (Bp.), Halász Attila tanár (Bp.), Horváth Bálint író (Bp.), Kakuk Tamás író, költő (Tatabánya), Kennedy, A. L. író (Dundee), Krulik Ábel fotográfus (Bp.), Lorca, Federico García költő (1898–1936), Molnár Dávid író (Bp.), Navarrai Mészáros Márton kritikus (Bp.), Szilágyi Mihály fordító (Bp.), Várkonyi Nándor író (1896–1975), Villányi G. András költő, fordító (Bp.), Weiner Sennyey Tibor író (Szentendre), Yeats, William Butler költő (1865–1939), Zs. Nagy Izabella fordító (Bp.)

Világszerte, a földgolyó minden táján különös, kőből rakott művek sokaságát találjuk: a „világ tetején”, a tibeti La Ching síkján s Óceánia ezernyi szigetén és tengerszinti atollján, a Kordillerák havasai tövében és a Mediterráneum forró déli partjain, a közép-afrikai szavannákon és az amerikai préríken, az indiai Dekkán és Dzsze-labád dzsungeljeiben, a Himalája és Etiópia hegyei közt, Ausztrália sziklás sivatagában, a Brit-szigeteken és az atlanti

Várkonyi Nándor 3

STONEHENGE

(1. rész)

partok mentén, Skandináviától le az Ibér-félsziget csúcsáig, Szardínia, Itália, Málta, Hellász, Jordánia és a többi arab ország tájain. A legrégebbiek az újkőorból, i. e. 3000–2000 tájáról származnak, de emelésük még a századforduló idején is élő szokás volt Algéria, Tunisz, Líbia némely vidékén és a himalájai khasi népnél. Mi több, ma is él Új-Guineán, egy ősműveltség eme csodamód épen maradt szabadtéri múzeumában. A kultusz sohasem szakadt meg.

A NAGY KÖVEK

Többnyire nagyméretű, faragatlan vagy durván megmunkált sziklakövek, s ezért görög szóval megalitoknak nevezik őket. (Megasz = nagy, lithosz = kő.) Azonban nem a nagyság a legjellemzőbb – bár szembetűnő – vonásuk, hanem a formai egyöntetűség, mintha egyazon tervező alkotta volna valahányat. E nagykő-csoport összetevőit, tagjait természetesen nem mindenütt találjuk meg teljes számban, formai azonosságuk azonban meglepő és érthetetlen, mert a földbolygó minden földrajzi és éghajlati övezetében ugyanaz. Nevük egyrészt a kelta nyelvből származik, másrészt újabb keletű, nemzetközi műszó. Vegyük sorra őket.

A menhir (kelta szóösszetétel: maen = kő, hir = hosszú) többnyire nagyméretű kőszál, viszonylag ritkán áll egymagában, inkább egy vagy több párhuzamos sorba rakva, ezek neve menhir-sor és menhir-utca (alignment). A dolmen (kelta: daul = asztal és ismét maen = kő, szikla) körbe rakott menhirek alkotják, olykor a menhir-utcát zárja le félkörösen.

A legrégebbi megalitok korát általában az újkőkorba, i. e. 3000–2000 közé teszik, de Algériában és Tuniszban találtak ennél fél évezreddel régebbi dolmeneket, s az ősrégészek és ókortudósok egy része ezeket tartja az első alapformának. Ily roppant tér- és időbeli határok közt a megalitkultusz –

minden formai egyöntetősége ellenére – nem szolgálhatta mindenütt és mindenkor ugyanazt a célt. Mi több, szülőföldje, eredethelye sem lelhető fel, hiszen virágzó tartományait óceánok választják el egymástól. Még oly szűkre határolt területet illetően is, mint Európa, évtizedeken át folyt a tudósok vitája, s részben ma sem zárult le. A kutatás mindegyre új, eltérő, sőt egymással ellentétes eredményekre jutott. Volt olyan vélemény, hogy a „sémita térség” a megalit műveltség szülőhelye, mások szerint kizárólag Egyiptom; állították, hogy az atlanti partok megalitjai a közelkeletiek kezdetleges, barbár formái csupán; kialakult az a nézet is, hogy az Északkelet-Afrikában talált maradványok képviselik az ősfarmákat, kultuszuk onnan terjedt tovább észak felé Skandináviáig és a Brit-szigetekig. Többen – a fentieket cáfolólag – hangoztatták, hogy a nyugati határterületeken lelhetőek az archaikus, sajátosan európai formatípusok. Egyes kutatók bizonyítani törekedtek, hogy az Atlantikum partvidékein, Spanyolországban, Bretagne-ban, Angliában és Írországban helyi, elkülönült kultúrtartományok ismerhetők fel; még élesebben hangsúlyozza ezt az angol régészet mai irányzata: a nyugat-európai megalitok eredete nem vezethető vissza a Mediterráneumba, csoportjuk helyben keletkezett, függetlenül minden más kultúrterülettől.

A szaktudósok többségének véleménye döntő és elfogadható mindaddig, míg újabb eredmény nem helyesbíti vagy cáfolja. Ám a legújabb irányzat megállapítása függőben hagyja a formai azonosság kérdését, mely végre is magyarázatra szorul, mert nem magától értetődő, és semmiképpen sem lehet véletlen műve, kivált, ha kiterjesztjük az egész földgolyóra. De magyarázat híján marad egy lényegbe vágó mozzanat is: a nyugat-európai kőkörök a régészet és a csillagászat nem vitatható megállapítása szerint csillagvárták, helyesebben időmérő építmények, gnómkok voltak; hasonló elrendezésű kőkörök állnak Izraelben, Arábiában, Indiában, Ausztráliában, Peruban és Bolíviában. Ezek közül a peru-bolíviaiak okmányokkal igazoltan időmérők voltak, rendeltetésük és funkciójuk (használatuk módja) azonos az európaiakéval. Honnan ered ez az egyöntetűség és mi a jelentősége? A mai régészet kitér a válasz elől.

Mi több, felelet nélkül marad az a kérdés is, vajon a menhir-dolmen-cromlech formaegyüttes tagjai minő időrendi viszonyban vannak egymással: megelőzi-e valamelyik a többi, vagy kettő a harmadikat, avagy egyazon történelmi „pillanatban” tűnt fel az összes? Döntő, hogy a régészet ez idő szerint a megalitokat szigorúan elhatárolja a kő-, bronz- és ókori kőkultusz egyéb műveitől, és nyugat-európai lelőhelyeiket a többitől független kultúraterületnek tekinti. Ezért a kérdéshalmazt kényszerűen megkerüljük, és az együttes külső formarendje szerint haladunk az egyszerűtől az összetett felé. Kezdjük tehát a menhirekkel.

A menhirek faragatlan sziklaszálak, az ismert legnagyobb Bretagne-leti sarkán, Morbihanban állt, míg a földrengés le nem döntötte. Magassága

23,5 méter volt, súlyát 310 tonnára becsülik. Valószínűleg rá vonatkoznak Khioszi Szkümnosz görög geográfus alábbi sorai: „A kelták földjének legszélén található egy oszlop, Észak Oszlopának nevezik... Az utolsó kelták és venétek e körül az oszlop körül élnek.” Arisztotelész szintén tud ilyen oszlopkőről: az ibérek neves embereik sírja köré annyi „obeliszket” állítottak, ahány ellenfelet harcban megöltek; hitük szerint ugyanis a kőoszlopok odavonzzák a halottak lelkét a hős másvilági szolgálatára. Mint-hogy az ibérek Spanyolország őslakói voltak, és mert Arisztotelész értesülése hitelt érdemel, ezeket az oszlopokat menhireknek, azaz valódi európai megalitoknak tekinthetjük.

5

Az európai menhirek sokasága megszámlálhatatlan, nagyságuk változó, átlagosan 4-6 méter, de jócskán akad 10 méternél magasabb is. Szép példájuk a Saint Maccaire-nél álló, körülbelül 10 méter magas monolit. Csupán magában Carnac-Méneceben (Moebihan, Bretagne) 3000 állt valaha, másfél kilométer hosszú, párhuzamos utcákba rendezve, 12 sorban.

Az ősrégészek körében sokáig az a nézet uralkodott, hogy a menhirek kivétel nélkül halottkultusz céljait szolgálták, s néhányan mindmáig kitartanak e felfogás mellett. Kétségtelen, hogy fontos szerepük volt a halott-tiszteletben: a hősök sírjai mellé, vagy köré állítottak nyers kőszálakat, vagy általában egyet-egyét a sírok elé, hogy a halott kiszálló lelke megpihenhessen rajta; nevük „lélekipihentető”. De a menhir-dolmen-cromlech együttesben csillagászati szerepük is volt: egyesével, vagy sorba rakva megkönnyítették az ún. irányvonalak kijelölését a Nap, a Hold és más égitestek felkelő és lenyugvó pontja avagy valamely állása, helyzete felé. Az az elmélet viszont, hogy párhuzamos sorok, utcák felvonuló utak voltak, céljuk ünnepélyes hatás keltése a kegyes zarándokban vagy temetési körmenetek részvevőiben, aligha tartható.

A dolmen a mai régészeti meghatározás szerint a megalitikus sírkamra neve, amennyiben a sír valóságos alaprajza nem állapítható meg, vagy olyan sírok esetében, amelyek nem tartoznak a bejárati folyosós sírkamrák vagy az ún. galériás sírkamrák körébe. Ez a kiküszöbölő definíció az avatatlan olvasó számára kevésbé érthető; e rövid, közérthetőségre törekvő bevezetésben talán engedményt kérhetünk a szigorú tudományoktól, és beérhetjük az alábbi, kevésbé szakszerű leírással: a dolmen asztal, esetleg kamra formájú építmény, melynek oldalait három-négy faragatlan, oszlopszerű kőtömb vagy kőlap alkotja, tetejét pedig sziklap. Mindenesetre megalitikus jellegű építmény, s ilyenfajta sír minden világrészen található. Skóciában az Orkney-szigeteken több mint 2000 áll, Dániában ennél is több, Franciaországban 446 a számuk, Jordániában 5300 – a távolabbi lelőhelyek statisztikájáról lemondunk.

Tény viszont, hogy Észak-Afrika berber őslakossága még e század elején is emelt ily megalitikus sírépítményeket, mint Deyrolle, Frobenius és más kutatók megfigyelték (így Deyrolle a tuniszi Bain Attrában).

6 A megalitikus építmények közé számítjuk a dombsírokat, azaz tumulusokat is. Nem természetes dombokba vájt és kifalazott sírkamrákat értünk rajtuk, hanem kősírok fölé mesterségesen kézzel hordott halmokat. Európában a legjelentősebb az írországi Newrange mellett álló Brugh na Boinne. Régóta ismeretes, de csak 1964-ben kezdték el szakszerű feltárását. Brugh na Boinne jelentése: Boinne Palotája. Boinne vagy Boyne az írek mondabeli ősnemzetségének istenkirálya volt, egyúttal tűzisten, a „Nagy Jó Isten”, az „Istenek Atyja”, a „Mindenség Atyja”, a „Tökéletes Tudás Ura”. A palota kultuszának színhelye volt, azaz templom. A hagyomány szerint a domb kvarccal (népies ír nevén a Nap kövével) volt földve, s a napfényben villogott, mint a tűz. Valaha nyerskő oszlopok vették körül, de legtöbbjük már hiányzik. Belső termébe körülbelül 20 méter hosszú folyosó vezet, a terem falai 7 méter magas kőlapokból állnak, mennyezete egyetlen roppant kőtábla; három kisebb helyiség nyílik belőle. Korát 4-5000 évre becsülik, a leletek tömegéből eddig csak kőszerszámok kerültek elő, de lehet, hogy rituális okokból nem használtak bronzeszközöket. A falakon számtalan véset, ábra: kettős balták, Nap-szimbólumok, stilizált emberarcok, hajók, csigavonalak, absztrakt motívumok. Nagy részük ismeretlen az északi megalitműveltség körében, némelyik Krétára, Mükénére emlékeztet, mások délspanyol kapcsolatokra vallanak. Az ásatások ismertetője (V. Deering) szerint az új leletek elavulttá tették a mostani nézeteket a megalitművészetről, és szükségessé vált az egész tárgykör újvizsgálata. E munka jelentős részét Írországból lehetne elvégezni, mert e művészet emlékeiben sokkal gazdagabb, mint Nyugat-Európa többi része.

Ha Brugh na Boinne a legjelentősebb, a carnaci Saint-Michel „hegy” a legnagyobb tumulus földrésznél: hossza 125, szélessége 63, középmagassága 10-12 méter. Folyosós sír fölé dombolták, középső nagy sírtermét számos kisebb kamra veszi körül. Ezeket kifalazták, mennyezetük lapos kövekből rakott álboltozat. A „hegy” tetejére a rómaiak templomot építettek, most katolikus templom és több más épület áll a helyén. De a lakosság nem felejtette el a hozzá fűződő, régi szokásokat: a nyári napforduló éjszakáján hatalmas máglyát gyújt rajta, melyre a vidék kiemelkedő helyein 30-40 mérföldes körben hasonló tüzek válaszolnak. Ezeket a tüzeket egykor Tan Heolnak nevezték, később Szent János (nálunk Szent Iván) tüzeinek.

Ma is vita tárgya még, vajon a dolmeneket eredetileg mind feldombolták-e vagy sem? Ha figyelembe vesszük a tényleges helyzetet, könnyen kitűnhetik, hogy a kérdés talán nem is lényegbevágó. A feldombolás elméletét (többek közt) Carl Schuhhardt védelmezte szívósan, és évtizedeken át

végzett kutatásait evvel a megállapítással összegezte: „Valahány vidéket a kősírok legkisebb nyomaig megvizsgáltak, mindig az lett az eredmény, hogy eredetileg az összeset halom földte.” Minthogy szerinte az emberek, a megalitkört megelőzően, természetes dombokba vájt és kifalazott sírkamrákba, azaz mesterséges barlangokba temetkeztek, azért utóbb – ahol erre nem volt mód – mesterséges halmot hordtak a kamra fölé, hogy hívek maradjanak a hagyományokhoz. A kultusz megszűnte óta a dombokat elmosta az erózió, vagy pedig az emberek hordták le. Így kerültek a kamrák a szabad ég alá.

Az elmélet csupán annyiban fontos, hogy tisztázni segít a dolmenek és a tumulusok egymáshoz való viszonyát. A megalitkor előtt, de alatta is, az emberek szívesen temetkeztek természetes barlangokba, a megalitkorban emellett természetes dombokba vájt üregekbe, azonban kezdettől fogva építettek szabadon álló dolmen-sírokat is. Az írországi County Clare dolmenjeiről bebizonyult, hogy sohasem voltak földöttek, hasonlóképpen szabadon álltak, illetve épültek a tuniszi kősírok. Másutt, például Dániában, találunk dombok tetejére rakott dolmeneket: lehetséges, hogy ott dombra dombot hánytak eredetileg? Vannak sírmezők, ahol egyaránt áll tumulus, dolmen s köztük jeltelen veremsírban fekszik sok halott. A kőgyűrűvel körülvett tumulusokat nem mosta el az erózió, de ilyenek tetejére sohasem állítottak dolment, hanem csak természetes halmokra. A mosódás természetesen függ a talaj minőségétől is; Saint-Michael tumulusát például földdel kevert kőanyagból dombolták, ezért viszonylag jobban bírta az időjárás rombolásait. Az a föltevés is vitatható, hogy a mesterséges halmokat utóbb kézi erővel hordták szét. Dombot felhánytani nehéz munka, de nem sokkal könnyebb lebontani sem; ha földje művelhető, fölösleges a fáradtság, ha terméketlen-céltalan.

Bizonyára voltak, akik hagyománytiszteletből ragaszkodtak a domb-sírhoz, mert a hagyomány nagy erő. De az idő még nagyobb. Ne felejtjük el, hogy ezek az óriási rommezők, lelőhelyek évszázadok, évtizedek alatt teltek meg sírokkal, leletekkel. Változtak az emberek, a népek, változtak, módosultak a szokások, egyazon rítus keretein belül is. De nem változtak a megalitműveltség világszemléletének alapelemei. Ama régi korok emberei hittek a halottak másvilági életében, vagyis az örökkévalóságban, örökkévalónak szánták tehát sírjaikat. Innen ered példátlan szilárdságuk és az eszméhez illő nagy méretük. Örökkévalónak hitték a Nap, a Hold és a csillagok járását, ezért az örökkévalóság számára emelték pályafutásukat, vagyis az idő múlását mérő kőköreiket. Vallásukban a csillagtisztelet összefonódott a halottkultusszal, tudományukban a csillagismeret nagy kövek építészetével.

A cromlechek csillagvárták, obszervatóriumok voltak a Nap, a Hold és más égitestek mozgásának, vagy egyéb égi jelenségek megfigyelésére. Mint-hogy építőiknek távcsövük, iránytűjük, kronométerük nem volt, sőt írásuk sem, viszont évezredek óta kőben gondolkoztak, azért kövekkel rögzítették éles elméjű és pontos megfigyeléseik eredményeit. És természetesen köztük celebrálták vallásos szertartásaikat is. Csupán a Brit-szigeteken és Eurafrika partjain a kőkörök százai tanúsítják, hogy nem sajnálták a fáradságot erre az irdatlanul nehéz munkára, és hogy létszükség kényszere hajtotta őket. A kőkörök a megalitműveltség legfontosabb alkotásai, középponti helyet foglalnak el, körülöttük zajlott a népek élete. A legfőbb döntő bizonyítékot a Stonehenge nyújtja, noha nem a leghatalmasabb.

A kőkörök szent helyek voltak, természetes, hogy körülöttük egész sírmezők terülnek el. Az emberek mindig szerettek „szentelt földre” temetkezni, a keresztény templomokat sok helyt „cintermek” (coemeteriumok) vették és veszik körül. Mi több, a kereszténységre tért népek még sokáig szívesen temetkeztek e régi, omladozó, nagy kövek közé, a pogány sírmezőkbe. Nagy Károly frank császár (768–814) kénytelen volt erélyesen rendelkezni: „Parancsoljuk, hogy a szász keresztények tetemei egyházi temetőbe tétessenek, ne a pogányok sírhalmaiba.” E köztiszteletből érthető, hogy a megalitemlékek ún. hiteles és törvénykező helyekké váltak, és az egész középkoron át működtek az egyház és a fejedelmek jóváhagyásával. Így William de Saint-Michel 1349-ben felhívott, hogy a törvényszék előtt, mely Garniachban, a Rane mellett álló köveknél („apud santeslapides de Rane en le Garniach”) tartatik, jelenjen meg, és adjon számot az általa erőszakkal elragadott egyházi vagyronról. 1380-ban Badenochi Alexander királyi helytartó, II. Róbert fia tartott törvényszéket a Kyngucy uradalomban Rathe mellett álló köveknél („apud le standard stanys de la Rathe de Kyngucyestir”), hogy megvizsgálja, mily jogcímen birtokolja Moray püspöke néhány uradalmát, 1348-ban Jognofferwyne és William Bernardson megesküdték a Pásztor-kőnél az Orkney-szigetek grófja és a tartomány nemessége előtt.

A százezernyi nagy kő a Föld kerekén az egész emberiség műve, s a létszükséglet, amely kiszabadulásuk, hurcolásuk, pontos tájolásuk, felállításuk és összeillesztésük erőfeszítéseire kényszerítette őseinket, a létfeltételekhez: a földrajzi helyhez, éghajlathoz, természeti környezethez való alkalmazkodás kényszere volt. A mű eléggé fel nem becsülhető. Száz- meg százmazsás tömbökből „öröknaptárát” építettek, mely több ezer éve hibátlanul működik, ma is használható, jelzi a Nap, a Hold, a bolygók és a csillagok járását, nyugtát-keltét, telését-fogyását, szabatosan mutatja a múlt idő periódusait, az évszakok változását, figyelmeztet a baljós jelekre, előre int a vadászat és halászat, az állattenyésztés-szaporítás, a vetés-aratás életadó

munkáinak idején való elvégzésére, rendezí életünket, beilleszt az égitestek és a Föld közös törvényrendjébe, a Kozmosz polgáiraivá avat.

A kőrákó ember munkáját tudat és hit vezette. Világszemlélete más volt, mint a miénk, a Napot, a Holdat, az idő forgását mutató csillagokat istennek hitte, áldozatokkal engesztelte, könyörgött jóindulatukért, s ha csapás, árvíz, fagy, aszály, járvány, ínség sújtotta, bűnei büntetésének tulajdonította. De nem érte be a pusztá imával, éppen naptár-tudománya tette képessé, hogy felkészüljön és védekezzék a maga eszközeivel: tudományával, melyet a megfigyelés, az alkalmazkodás és tapasztalat szült és gyarapított. Tudása hiányait hittel pótolta: hitt az anyag varázserejében, mindennemű anyag, a sokfajta kő, fém, fa, tűz, víz jó és rossz hatásában, s igyekezett a maga javára fordítani.

Ennek a világnézetnek és életszemléletnek legparádásabb műve, kifejezése és bizonyítéka a „függő kövek” nagy köre: Stonehenge.

A FÜGGŐ KÖVEK

Stonehenge nem azért páratlan, mert „oly magányosan áll a történelemben, mint amilyen magányosan itt, a széles fennsík közepén” – ahogy Henry James írja róla. Azért sem, mert rejtelmes vagy mert lenyűgözően látványos. Stonhenge azért unikum, mert a számtalan hasonló mű közt ez volt a legjobban kiépített, sokoldalúan és tökéletesen funkcionáló csillagvárta és időmérő épület, s mert hiányzó, csonka vagy rongált része hitelesen helyreállítható.

A kőkör két mai magyar látogatója (e könyv képeinek készítői) írja élménybeszámolójában: „A vidék, Salisbury környéke, jellegzetesen angol történelmi táj. Az első feltűnő jelenség: a kirívó ellentét a Salisbury-fennsík és a pereme alatt elterülő táj jellege közt. A fennsíkot környező vidék roppant vonzó, üde, termékeny, emberi településre kínálkozó. Változatos, intim; patakocskák, csermelyek, ligetek, virágzó tanyák, falvak, idillikus angol farmok követik-cserélik egymást a virító zöld környezetben. A temetők mellett kis középkori gót kápolnák... Még a sírok közt is érezhető, hogy mindig szerettek itt élni az emberek. Valóban ebbe a tájba illik a vidék középpontja, Salisbury városa tetszetős, kedves, tipikusan angol történelmi levegőt árasztó utcáival, településeivel.

A fennsík szegélyre lépve, hirtelen változik a kép. A kedves dombocskák, széltől védett völgyek eltűnnek, csak az ősi tölgyerdők maradványai láthatók itt-ott, kis csoportokban hatalmas, régi fák. A talaj szemmel láthatóan terméketlen, nagy részét most is csak legelőnek használják, és katonai

repülőterek meg gyakorlóterek foglalják el, egyébre nem jó. A fennsík nem emelkedik magasan a környező tájak fölé, de még a fű is más rajta, satnyább, gazosabb, nem az igazi angol pázsit, amely a szigetországban mindenütt zöldell. Láttunk egy végtelennek tetsző, felszántott, lapos dombhátat a
10 síkon, soha ennél szomorúbb, terméktelenebb földet; kötörmelékkal van teleszórva. Csak a képekről ismert kopár, lakhatatlan anatóliai fennsíkokhoz tudjuk hasonlítani. Az elkerített legelőkön fekete-fehérfoltos, ridegen tartott angol szarvasmarhák. A kép furcsa hangulatát növelik, kivált ősszel, a síkság fölött kerengő madárrajok. Nincs rajta település, valószínűleg nem is volt. Csak nagy, monumentális lustasággal hajló-ívelő dombhátak és lapályos völgyek, melyekből mint púpok vagy vakondtúrások emelkednek ki az egy-két méter magas kő- és bronzkori mesterséges halmok és körsáncok, Stonehenge felé egyre sűrűbben. A szél állandóan, erősen fúj, főleg északról; semmi sem állja útját, sőt az elnyúló, lapos dombokról lefutva, még jobban fölerősödik. Mint Angliában mindenütt, itt is viszonylag közel van a tenger, ez különösen a fennsíkon érezhető. De több a derűs nap, mint az ország más tájain. Az időjárás szélsőséges, hajnalban rendszerint párás-ködös, utána naphosszat erős, olykor fejfájdító a verőfény.

És feltűnik Stonhenge titokzatos kőköre.

Szinte borút idéz a harsány napsütésben, és a modern embert is elnémitja, áhítatra készíti. Bent a körben izgalmas fölfedezés az árnyékok játéka, amit a kövek a földre és egymásra vetettek: mintha ez sem lenne véletlen.

Stonehenge körül, a romoktól jókora távolságban, az egész terület szöges dróttal kerítették be, igen gondosan mégis úgy, hogy ne zavarja a látványt. Ugyanezért, jó ízléssel, a kocsiparkolót, a jegypénztárat, a falatozót stb. a terep szintje alá süllyesztették; a bejárat szintén alagúton át vezet, s lejtősen visz föl az építmény elé. Éjszaka vasrács zárja a betonkaput. Nappal hatalmas a forgalom, szakadatlanul jönnek-mennek a gépkocsik, autóbuszok. A főidényben naponta bizonyára több ezer turista keresi fel Stonehenge-et. A hippik már a reggeli nyitás előtt sorba állnak.

A mai »druidák« minden évben, nyári napfordulókor megrendezik szertartásaikat, noha nem az ő őseik építették a kőkört. A romokat filmre vették, televízióvitát rendeztek róluk, folyóiratok, képeslapok foglalkoznak velük. Stonhenge ma elsősorban idegenforgalmi attrakció.”

A nagy mű, amióta alkotói eltűntek, s az utódok elfelejtették rendeltetését, titokzatossá vált, és romjaiban is izgatta a körülötte élő népek képzeletét. Törvényszerűen mondák születtek róla, mesés köntösbe öltöztették történetét. A rege virult, új meg új események fonódtak bele, mígnem a 12. század krónikásai írásba foglalták a szájhagyományt.

„Hajdan – írta Geraldus Cambrensis – egy óriások tánchelyének nevezett, valóban bámulatos kőépítmény állt Ír-földön; azért nevezték így, mert

Afrika messze vidékéről óriások hozták Írországra, és Killaraus (Kildare?) síkján, Naas vára közelében, épp annyi erővel, mint ügyességgel, csudálatos módon összerakták. És hasonlóképpen felállított kövek mai nap is láthatók ott. Csudálatra méltó, mint lehetett olyan sok nagy követ egy helyre összehordani, s minő mesterséggel bírták őket felállítgatni, és mi módját találták, hogy más, szintolyan nagy köveket eme nagy és magasra nyúló kövek tetejére akként helyezzenek el, hogy inkább a munkások mesterkedése, semmint az egyenesen álló kőszálak támogatása által látszának függeni a levegőben. Aurelius Ambrosius, a britek királya, a brit történet szerint kényszerítene Merlint, hogy természetfölötti hatalmával e köveket Írországból Britanniába hozza. És hogy a nagy árulásnak valami híres emlékét hagyhassa az utókorra, ugyanazon rendben, amint azelőtt álltak, lerakatta azon helyre, ahol a szászok (Hengist és Horsa) orgyilkos keze által a brit nemzet színe-virága elhullt, és ahol a béke örve alatt a birodalom rosszul védett ifjúsága alattomos gyilkossággal leöletett.”

Részletesen, de magvában ugyanezt a históriát jegyezte föl Giraldus kortársa, Geoffrey of Monmouth.

A görög költők és szerzők, Homérosztól kezdve tudtak Északnyugat-Európa és a brit szigetek lakóiról és sok mindent írtak róluk, mesést, igazat vegyest. Bennünket leginkább Diodórosz i. e. I. századi elbeszélése érdekel (a kelta istenek nevét, ókori szokás szerint, a hozzájuk hasonló görög istenek nevével helyettesíti): „A kelták földjével átellenben, a túlhan lévő óceánban észak felé van egy sziget, nem kisebb Sziciliánál. Lakóit hüperboreuszoknak hívják, mert az északi szél (boreasz) vidékén túl élnek... A rege szerint Latona ezen a szigeten született, s ezért (fiát) Apollónt ott minden más istennél buzgóbban tisztelik. A lakosokat (a druidákat) tulajdonképpen Apollón papjainak kell tartani és ezt az istent mindennap szakadatlan dicsénekekkel magasztalják, és minden más módon tisztelik... A szigeten egy Apollónnak szentelt gyönyörű liget van és egy különös, kerek alakú templom, melyet sok áldozati adomány díszít. Egy várost is ennek az istennek szenteltek, lakosai nagyrészt kithara-zenészek, szüntelenül énekeket zengenek tiszteletére, kithara kísérettel, és dicsőítik nagyszerű tetteit.”

Föltehető, sőt, valószínű, hogy ez a kerek templom a stonehenge-i kökör. A közelében lévő „város” lakói Diodórosz idejében már druidák, azaz kelta papok voltak, de értesülése szerint fenntartották a régi Napisten (Apollón) kultuszát. Ám a legérdekesebb, amit ezután ír: „Apollón minden tizenkilencedik évben eljön erre a szigetre, vagyis abban az időben, amikor az égítettek (a Nap és a Hold) ugyanabba az együttállásba térnek vissza; és ezért nevezik a tizenkilenc éves időkört Meton nagy évének. Az isten jelenléte

a tavaszi napéj-egyenlőségtől a Pleiád csillagkép fölkelteig tart. Ez idő alatt minden éjszaka kitharán játszik, és megéneklí győzedelmét.”

Diodórosz, persze, téved: a 19 éves időkör nem a Nap és a Hold együttállásának ciklusait jelenti, és nem Meton számította ki, sem a holdfázisok ismétlődéseit, amit Meton valóban kiszámított, hanem egészen más égi jelenséget, mint később látni fogjuk. És éppen Stonehenge bizonyítja majd, hogy építői i. e. 200 körül már ismertek egy minden hasonló periódustól függetlenül megfigyelt, kevés híján 19 éves csillagászati időkört. (Pontosan 18,61 éveset. Ti. a csillagászat gyakran számol az időegységek tizedes törtjeivel, azaz a fenti időkör 18 egész és 61 századrészt esztendőöt jelent.)

Az ír-kelta-brit-angolszász mondák és a görög-római szerzők közlései ehhez az időhöz képest igen későiek. A népekről, melyek a brit szigetek és Írország megalitjait emelték, nincsenek egykorú, „okmányolt” adataink. Ezért a régészet hivatott felkutatni történetüket.

AZ ÉPÍTŐK

Stonehenge kőköre Dél-Angliában áll, Salisbury fennsíkján, 13 kilométer távolságban a várostól. A kutatás mai megállapításai szerint az újkőkorban és a bronzkor elején épült, valószínűleg i. e. 1900 és 1600 közt. (Ti. a nézetek igen eltérőek: 2350–1350 között mozognak.) Építését három különböző népnek tulajdonítják, elegendő biztonsággal.

Az első a Windmill Hill kultúra népe volt; nem bennszülöttek, velük kezdődik Dél-Anglia betelepülése. I. e. 3000 táján érkeztek, valószínűleg a csatornán túlról. Főfoglalkozásuk a marhatenyésztés volt, amellelt tartottak kisebb állatokat, juhot, kecskét, sertést, kutyát; művelték a földet, búzát vetettek és vadásztak. Ipart is űztek, kovát és egyéb köveket fejtettek, patintották, csiszolták, darabolták nyílheggyé, bőrkaparóvá, vésővé, vágószerszámmá, baltává, dörzsölő- és malomkövé. Agancsból, csontból, fából, háncsból, vesszőből, szalmából, bőrből, irhából, agyagból készítették mindazt a szerszámot és szükségleti tárgyat, amit ezekből az anyagokból az akkori technikával elő lehetett állítani: íjat, nyilat, ásóbotot, kapát, lapátot, kacort, ruhaneműt, szíjat, kötelet, fonalat, fazekat, korsót – röviden az újkőkori ember szokott kelléktárát.

Ők az első megalitakó nép Angliában; két nagy alkotás fűződik nevékhöz. A dombok tetejére nagy földvárszerű gyűrűsáncokat hánytak, aminő a Windmill Hillen állt, Stonhenge közelében, s amelyről ez a műveltség a nevét kapta. Gyűrűik Britannia legrégebb nagy építményei: egy-egy domb tetejét körülárkolták, a kiásott földből sáncot hánytak az árok belső partjára.

Néhol ásatlan hagyták az árkot és nyitva a töltést, s ezeket a bejáró utakat fakapuvallal zárták el; a sánc koronájára pedig valószínűleg cölöppalánkot vertek. E körtöltések nagy méretei mutatják, hogy nem csupán lakóhelyül és az állatok együtt tartására szolgáltak, hanem védelmül is a ragadozó vadak és az emberek ellen, noha békés nép volt, s fegyverük kevés. 13

Másik nagy „művük” a jól rendszerezett vallás volt, melybe természetesen belefoglaldott a varázshit, a mágia és egyéb hiedelem. Ezt tanúsítják hasonlóan nagyarányú, szilárd sírépítményeik. Csoportosan, hatalmas, falazott sírokban temetkeztek. A halott-tisztelet jelentős lépés a kulturális haladás útján, és a Windmill Hill kultúra népe nagy gondalal ápolta. A halottakat közös folyosós sírokba temették, melyekre nagy dombokat halmoztak. Némelyik sír 15,25 méter széles és 91,5 méter hosszú volt; a sírkamrák száma az ötvenet is elérte. A sírok alá gödröket ástak, ezekben elszenesedett maradványokat találni, ami rítusra, talán áldozati szertartásra vall. Minden halott mellé ételmelet, cserépedényeket, szerszámokat és fegyvereket helyeztek, segítségül a másvilági életére. Ezután a nagy kőlapokkal falazott kamrát újabb kőlappal lezárták. A folyosót is nagy kövekkel bélelték és födték, végül az egészet feldombolták.

Ez a békeszerető, szorgalmas nép kezdte meg a nagy kőkor építését. Vele zárul az újkőkor Angliában.

Utána jött a harangedény kultúra népe i. e. 2000–1900 közt, s hozta a bronz ismeretét. Azt tartják, Hollandiából és a Rajna mellől vándoroltak be. Nevük onnan ered, hogy harangforma ivóserlegeket temettek halottaik mellé. Nem nagy számban jöttek, mégis úrrá lettek a helybeli lakosságon, talán éppen fémből készült szerszámok és fegyvereik segítségével. Erélyes, jól szervezett, harcias nép volt, mindenestre nem olyan békés, mint a Windmill Hill nép. Sírjaikban több a fegyver: tör, csatabárd, kard és lándzsa. Hagyatékukból kerültek elő a legrégebbi bronz és arany tárgyak Britanniában. Később, talán 1700 táján, újabb harangedény népcsoport érkezett Skandináviából, együtt elődeivel, s az így megerősödött nép még jobban kiterjesztette hatalmát.

A harangedény kultúra népe felhagyott a termes temetkezés szokásával. Halottaikat többnyire kettesével, ritkábban egyesével temették kicsi, kerek, azaz folyosótlal sírokba. Zsugorított helyzetben oldalukra fektették a tetemelet, néha kőpárnát tettek a halottak feje alá, azután tumulust halmoztak a sírkamra fölé. Sírjaik nem olyan mutatósak, mint elődeiké, a súlyt a belső fölszerelésre fektették; vagyonos halottaikat teljes díszben, földi javaikkal, arany, borostyán, gagát ékszerekkel körülrakva helyezték örök nyugalomra. 1500 táján a tetemelet gyakran elégették. Lakóhelyükkel nem sokat törődtek, de a holtteste számára a legkisebb főnök is örökkétartónak szánt sírt építtetett, és földdel temettette be.

A harangedény kultúra népe szépen virágzott, gazdagodott; néhány évszázad múlva azonban egy másik, még nagyobb gazdaságra, hatalomra szert tevő nép váltotta fel.

14 A Wessex kultúra népe az utolsó, amelyet ismernünk kell: ők fejezték be Stonehenge építését; i. e. 1700 körül érkeztek Salisbury síkjára. Kitűnően szervezett és iparkodó nép volt, de talán nem oly harcias, mint elődje. Sírjaikban kevesebb a tőr, az íj, és több a dísz tárgy.

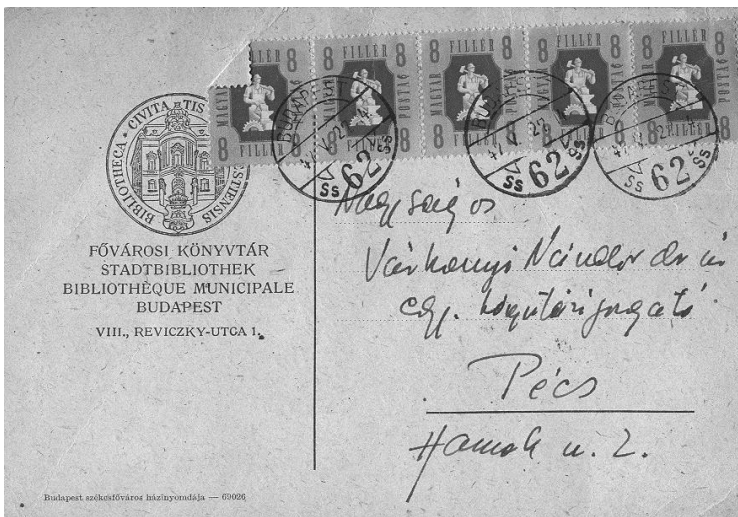
Sőt e kevés fegyver közt nem egy csupán parádéra való. Nem háborúra törekedtek, hanem békés foglalkozásokra s a velük szerzett jólét élvezetére.

Különös, hogy a tehetséges, gazdag kereskedő nép előéletéről nem tudni semmit. A kutatók számos elmélettel kísérleteztek, biztos eredmény nélkül. A legegyszerűbbnek V. Gordon Childe-é látszik: azt a következtetést vonja le, hogy a Wessex kultúra népe helyben, Wessexben alakult ki. Okfejtése röviden: az előző harangedény nép földművelése, ipara egy-kétszáz év alatt nagy jólétet teremtett; kifejlődött a rangok, csoportok, rétegek olyan rendszere, amelyet Childe „kommerciális társadalomnak” nevez, s amely eléggé különbözik a harangedény műveltségtől ahhoz, hogy más közösségnek tekintsük, és lakóhelyéről Wessex népnek hívjuk. *(Folyt. köv. az októberi számban)*

(Beezeto Panyik István és Sellei Sarolta fotóalbumához, 1975. Köszönjük Kende Kata segítségét a kézirat közreadásában.)

HAMVAS BÉLA 15
LEVELEZŐLAPJA
VÁRKONYI NÁNDORNAK

Dr. úr Nándor úrnak, — v. 23. heft leve-
lél megjött, nagyon örülök, hogy ma-
i Pester társaságának. Brito sem
harcos meg. 2-án dolott (11-12), 3-án
dolott (3-5), 4-én dolott (11-12) a
leírásokat felírni és a legyet. Nyomda
könyvnyomtatás körül levelek. Feltöflemlé!!
Győzelem együtt! ölelések
947. v. 27. Béla.

1.

Amikor már azt hittem volna, hogy soha többé nem fogok sem írni, sem beszélni Hamvas Béláról, „ezerarcú és egyszerű” életéről és művéről, akkor

16 Weiner Sennyey Tibor

TALÁLKOZÁS STONEHENGE-BEN, AVAGY HAMVAS BÉLA ÉS VÁRKONYI NÁNDOR BARÁTSÁGA

mindig valami különös módon visszajött az életembe. Most éppen Stonehenge hatalmas kőtömbjei között. Nem csak a folyamatos felkérések folyamán, hogy beszéljek róla és tartsak róla előadásokat, hanem valamiféle megmagyarázhatatlan érzésként is. Valahogy úgy, mint amikor az ember meghall egy messzi

hangot az angol tájban ősidők óta álló menhirek között, s próbálja kivenni, hogy vajon ki lehet az, s mit kiálthat felé a ködös múltból.

Könyvem Hamvasról két kiadásban is megjelent, az olvasók szerették, jó kritikákat kapott, egyre több meghívás ért el, az ország legkülönbözőbb helyein tartottam előadásokat, s igyekeztem magam nem ismételni. Aztán elkezdtem (tévesen) azt gondolni, hogy végül majdnem mindent leírtam abban a huszonhat esszében, amiről beszélni akartam, mindössze két nagy témával maradtam adós direkt, az egyik a *Karnevál*, a másik Hamvas nagyon sajátos és igen különös recepciója-utóélete. Utóbbi nagyon nagy csapda és nem Hamvasról szól. Előbbivel pedig azért nem foglalkozhattam, mert Hamvasban elsősorban nem a regényíró, hanem az esszéista ragadt magával és érdekelt, bár regényeit is nagyra tartom, azt éreztem, hogy az azokról való érdemi értekezések legalább még egy külön könyvet kitennének, illetve én magam sem vagyok még elég érett ehhez a feladathoz. És talán Hamvas regényeinek a legjobb, ha egyszerűen csak olvassuk őket, nem biztos, hogy nekem külön meg kell magyaráznom úgy, mint az elveszett műveket, az életének fontosabb fordulópontjait, vagy a sokak számára nehezen érthető, s leginkább nehezen elfogadható apolitikus hozzáállását. Úgy láttam, hogy az alapfogalmakon túl – mint éberség, alapállás, hagyomány, derű, univerzális orientáció, világválság – ezeknek az összefüggéseiről érdemes beszélnem az életrajz ismertetésén keresztül. Különösen pedig azt tartottam fontosnak, hogy felmutassam az életmű ívét, az élet és mű példaértékű egységét, amiből épesszű embernek lehetetlen nem levonni morális, egzisztenciális, lelki és szellemi tanulságokat. Vagyis Hamvas Béla élete és műve példaértékű, minden magára valamit is adó ember számára. Nem ugyanazt kell tenni, amit ő

tett, de tanulni nagyon sokat lehet tőle. Sőt, legalább annyira tanulságosak emberi-művészi erősségei, mint gyengeségei, amelyekből ugyanúgy adatott neki is, mint mindannyiunknak. Nekem is.

Azt láttam helyesnek, hogy művei mellett párhuzamosan olvasom életrajzát is, így egyszerre használtam a filológia és az irodalom- 17 történet, történettudomány eszközeit, természetesen mivel magam is művész vagyok, a magam szűrőjén engedtem át a történeteket és a tanulságokat. Lehet tévedek, de mindazok, akik nehezteltek-neheztelnek rám előadásaimért, esszéimért, és talán sikereimért is, éppen ezt a saját szűrőt értik a legkevésbé. Pedig Hamvas Béla semmi mást nem tett, mint ugyanezt. Éppen tőle tanulhatjuk meg ezt a legjobban. Engedte, hogy a „hagyomány” saját szellemén, mint egy szűrőn keresztül áthatoljon, s ami fennmaradt, azok az étellel teli magvak, mint a *Scientia Sacra*, az *Ősök nagy csarnoka*, vagy a sok esszé. És ezeket a magokat nem megtartotta magának, hanem közénk szórta. Tessék. Itt van minden, s ez a minden mennyire semmi, ha nem termékeny szellemi talajra hull, ha nem ültetjük őket el, ha nem engedjük őket kicsírázni, ha nem neveljük őket, nem gondozzuk tovább őket. Igen, ezek már nem Hamvas gondolatnövényei lesznek, hanem a mieink, éppen azért, hogy beszélünk műveiről, újraértelmezzük őket. Sőt, úgy éreztem, s talán ezt még sehol sem írtam le, legfeljebb csak mondtam, hogy kötelességem Hamvas Béláról, életéről és művéről gondolkodnom és beszélnem. Úgy éreztem, hogy nem tehetem meg, hogy szó nélkül elmegyek emellett az életmű mellett, miközben egyrészt óriási hatást gyakorolt rám (is), másrészt úgy láttam környezetemben, hazámban és a világban, hogy semmit sem értettek meg belőle, a nem-értés, a nem-tudás pedig még nagyobb válságba sodor mindenkit. És ez utóbbi volt az eredője a szó-lás kényszerének. Az értelem hiánya kényszerített az értelmes beszédre az értelemről, avagy esszékre az esszékről.

Igen, volt pár gondolkodó, volt és van pár igen értelmes olvasó-alkotó szellem, nem csak hazánkban, de külföldön is, akik értették, hogy amiről Hamvas Béla is írt-beszélt, az nem (csak) irodalom. Nem stílus, nem játék, végképp nem tréfa. A humor és a *humormisztika* pláne nem tréfa, ahogy a filológia és az irodalomtörténet sem *pletyka*, ha valódi célja és értelme van. Volt és van néhány ember Hamvas életében és most is, akik tudják, hogy amikor azt mondjuk „világválság van”, akkor nem ijesztgetünk, hanem azt értjük alatta, hogy világválság van. Amikor azt mondjuk, hogy mindaz, amit a nagy tradíciók tanítani próbálnak, nem „vallási téveszme”, hanem az emberiség közös hagyományának fontos forrásai, és ilyenkor nem „vallási fanatikusok”, „new age hívők”, „szélsőséges tradicionalisták” vagyunk, nem kritikátlan vakhittel fordulunk a tanítás felé, hanem megértettük, hogy mindazok,

amelyeket Hérakleitosz, Buddha, Jézus próbált átadni, minimum megfontolandók ránk nézve, hacsak nem egyenesen kötelezőek. Megértettük, hogy a buddhizmus nem egy filozófiai kaland, a kereszténység pedig nem egy politikai szövetség. Ezek nem kijátszhatóak egymás ellen, hanem a közös 18 emberi hagyomány részei. Megértettük, hogy mindez látásmód és bölcsesség, amiből életvitel- és életminőség-változás kényszere következik.

Mindez világosan kitűnik Hamvas írásaiból és életéből.

Akik pedig értették, ezt is megértették. Életében nagyon kevés olyan barátja volt, aki teljesen világosan felfogta Hamvas Béla lényének, alkotói magatartásának értelmét, lényegét. Ilyen volt Weöres Sándor, aki ösztönösen mesterként fordult Hamvas Béla felé, de az ő kapcsolatukról írtam másutt. Volt azonban valaki más is, aki hatalmas szimbolikus és valóságos csendben, saját és a világ süketsége mellett, legalább akkora életművet alkotott, nagyon hasonló témákban, mint Hamvas, és igen szoros barátságot ápolt vele, amikor lehetett. Volt valaki, aki jobban és mélyebben értette Hamvast, mint sok kortársa, és saját szerény lehetőségeihez mérten segítette is őt. Volt valaki, akiről csak említés szintjén írtam korábbi esszéimben, pedig külön eszszét érdemel Hamvassal való kapcsolata, párhuzamos alkotói munkája. Volt valaki, „aki találkozott Stonehenge-ben” Hamvassal. Ez pedig Várkonyi Nándor volt.

2.

Várkonyi Nándor egyidős volt Hamvassal, abszolút kortársak voltak, nem csak időben, hanem szellemi értelemben is. Várkonyit ugyanúgy foglalkoztatták az ősi kultúrák, az emberiség rejtett hagyományai, mint Hamvast. Életük fontos fordulópontján találkoztak, amiről többen is írtak. Tüskés Tibor tanulmánya talán mindezek közül a legpontosabb: „*A Pannóniát 1937-től társakkal, majd 1939-től egyedül Halasy-Nagy József szerkesztette. Hamvas autonóm szellem volt, nem kapcsolódott társaságokhoz, szellemi csoportosulásokhoz, de ha neki rokonszenves helyről kéziratot kértek tőle, nem zárkózott el. Minden bizonnyal Halasy-Nagy József volt az, aki Hamvast a Pannónia munkatársai közé hívta. A folyóirat 1938-ban, 1940-ben és 1941-ben három fontos dolgozatát közölte. A mai világ képe (Szellemi élet) valójában a lap szemle rovatában megjelent könyvismertetés, a Kornis Gyula szerkesztette A mai világ szellemi élete című kötethez fűz eredeti, »elmeébersztő« és egy lábjegyzetben a szerkesztő által is vitathatónak mondott gondolatokat. A melankólia anatómiája Robert Burton, egy 17. századi angol »egzisztencia-filozófus« gondolatvilágát ismerteti. (Ebben a tanulmányban*

írja Hamvas az alább idézett hiteles és költői szépségű mondatokat a könyvtáros hivatásáról.) A harmadik, *Szellem és egzisztencia* című dolgozatban Karl Jaspers filozófiáját méltatja.

E tanulmányokat a *Pannóniában* minden bizonnyal az egyetemen oktató és a folyóiratban publikáló Várkonyi Nándor is olvasta, és amikor 1941-ben megbízást kap a Janus Pannonius Társaság folyóirata, a *Sorsunk* szerkesztésére, ő kezdeményezi a kapcsolat megteremtését Hamvas Bélával. A *Sorsunk* 1943 és 1947 között Hamvas Béla hat írásának ad helyet. Ebben az időben Hamvas személyesen is többször jár Pécssett, kiállítást tekint meg, találkozik Várkonyi Nándorral, Csorba Győzővel, Martyn Ferencsel. Csorba például egy 1946-ban Pécssett rendezett képzőművészeti kiállítás kapcsán ismerkedett meg Hamvassal. »Nálunk ő többször megfordult. Nagyon jó kapcsolatai voltak Várkonyi Nándorral és Martyn Ferencsel is« – emlékezik vissza *A város oldalában* című könyvében. Ugyanitt arról is beszél, hogy »egyszer Hamvas Béla megmutatta nekem John Cowper Powys angol írónak az egyik levelét. Powyst ő igen nagyra tartotta. Abban a levélben az állt, hogy Powys nem értette, mi az a derű. Mintha ez valami sajátos magyar dolog lett volna. Hamvas elmondta, hogy hosszú levélben próbálta elmagyarázni neki, de Powys akkor sem értette a lényegét.«

A *Sorsunkban* megjelent hat Hamvas-esszé: 1. *Dél és Nyugat Géniusza*. (Az *Öt Géniusz földje* című, 1940-ben fogalmazott, de azóta elveszett kézirat megmaradt részlete. A témát Hamvas 1959-ben *Az Öt Géniusz* címmel újból kidolgozta, illetve a *Sorsunkban* megjelent részletet átdolgozta.) 2. *Kierkegaard Sziciliában*. 3. *Egy költő apológiája*. (Kisfaludy Sándorról szóló írás.) 4. *Martyn Ferenc gyűjteményes kiállítása a Képzőművészeti Főiskolán*. (A beszámoló Martyn Ferenc 1946-ban, Budapesten rendezett kiállítását méltatja.) 5. *Vándorkiállítás Pécssett*. (Az írás a városban 1946 decemberében megnyílt kiállítást ismerteti). 6. *Levelek a Magyar Hyperionból*. (Részlet Hamvas egyik esszé-sorozatából. Tematikája, stílusa, motívumai alapján szorosan kapcsolódik Hamvasnak a *Diáriumban* 1943-ban megjelent *A négy első levél a Magyar Hyperionból* című íráshoz.)”

(Tüskés Tibor: *Hamvas és Várkonyi*. In: *Tüskés Tibor: Közéletések. Felsőmagyarországi Kiadó, Miskolc, 1999.*)

Egyébként Tüskés Tibornak van még egy fontos írása Hamvas és Várkonyi címmel, és ide kapcsolódik Dienes Ottó cikke és Nagy Imre Várkonyi Nándorról szóló könyve is. Akit a téma részletesebben érdekel, keresse meg őket, utóbbira később még visszatérek, de most elsősorban azokra az eredeti és ismeretlen forrásokra támaszkodva szeretném kapcsolatuknak néhány számomra

is fontosabb mozzanatát kiemelni, amelyeket Várkonyi hagyatékának gondozójától, Kende Katától kaptam, s akinek ezúton is köszönöm filológiai munkám segítségét.

20 Ugyancsak fontos forrásunk Hamvas levelezése, amiből – ha végigolvassuk – rögtön megtudunk egy fontos részletet, méghozzá azt, amit Tüskés sem tud egészen megnyugtatóan tisztázni. Azt, hogy az ezerkilencszázharmincas-negyvenes évek fordulóján Hamvas Béla – a budapesti esszéista, könyvtáros és ekkoriban keresett előadó – és Várkonyi – a figyelmes szerkesztő és kiváló kultúrtörténész, író – konkrétan hogyan ismerkedtek meg, s lettek barátok?

A választ Hamvas levelei között találjuk, de nem Várkonyinak, hanem valaki másnak írott levelében:

„Kedves Pálom,
[...] Jó lett volna legutóbb legalább egy fél órát együtt lenni – de Te társaságban voltál, s nem mertem Hozzátok csatlakozni. Meg akartam köszönni Neked azt is, hogy Várkonyi Nándorral megismertettél. Nagy nyeresége élettemnek.”

(Részlet Hamvas Béla leveléből Gulyás Pálnak. 1943. június 27.)

E levél tanulsága szerint Gulyás Pál debreceni költő volt, aki a budapesti és a pécsi írók bemutatta egymásnak, bár kétségtelen, hogy az azonos érdeklődés és a sok metszet miatt előbb-utóbb találkoztak volna, én mégis fontosnak tartom kiemelni, hogy e kapcsolatban a méltatlanul elfelejtett, ám igen-igen jó költőnek, Gulyásnak szerepe volt, olyannyira, hogy Hamvas külön megköszönte neki a közvetítést. Ez is azt mutathatja fel, hogy Hamvas nem magányos kőszikla volt korában, hanem szervesen kapcsolódott a szellemi életbe, még kényszerű belső emigrációja közben is, mint később erre rámutatok.

Hamvas és Várkonyi levelezése igen számottevő, ezekben a levelekben főleg Hamvas – a fentebbi Tüskés-idézetben is említett – *Sorsunk*ban való publikációit, létrejött és elhalasztott találkozóikat, Kemény Katalin máig kiadatlan *Hindu mitológiájának* sorsát, s Hamvas új könyvének kiadásának lehetőségét tárgyalják. Főleg Hamvas levelei vannak meg, amelyekből kitűnik, hogy Várkonyi nagyon tapintatosan próbálja Hamvast Kodolányihoz is közelíteni. Ez azonban olyannyira nem sikerül, hogy Hamvas egyenesen azt írja:

„Azt hiszem, tudod, hogy irigység és féltékenység nem tartozik feltáratlan-ságaim közé. *Tudom*, kire vagyok irigy. Kodolányira nem. De őt nem tartom olyan embernek, aki terveidbe illik. Németh László más. Ő is reménytelenül politizált ember és politikakomplexusára vonatkozólag sürgős mélylélektani analízist ajánlanék neki. Egészségesebb lenne. De ő egészséges ember.

Kodolányi nem az. Kártékonynak tartom. És belsőleg, vagyis véglegesen ní-vótlannak. Nagyon óvatosnak kellene lenni embereink megválasztásában. Az írás láthatatlan sugárzásaival hat. Kodolányi sugárzásai a legalacsonyab-bak. Gondolkozz ezen.”

(Részlet Hamvas Béla leveléből Várkonyi Nándornak. 21
1946. szeptember 19.)

Az az érdekes, hogy Kodolányi közben és később is levelezik Várkonyival és ír Hamvasról, még hozzá olyan markáns kritikát, amit érdemes megfontolni, akár egyetértünk vele, akár nem: „Hamvas hatalmas művéről, a Scientia Sacráról még nem beszéltünk részletesen, s most is aligha te-hetjük, mert nem ismered egyelőre. Az anyag óriási és igen jó, de föl-dolgozása eléggé önkényes, olykor erőszakos. Nagy hibája, hogy alig foglalkozik az ószövegségi írásokkal, s a kereszténységgel. [Ezt egyé-bként Hamvas később pótolja és megírja a S. S. második kötetét a keresz-ténységről, amiről máshol írtam és beszéltem már. – W. S. T.] Pált meg sem említi, úgyszintén mellőzi alexandriai Kelement, Ignácot, Ori-genést, stb. Szerinte az ember ősi, igazi tudását már a Kr. e. hatszáz évvel elvesztette, s a hanyatlás azóta is tart, sőt egyre rohamosabb. A teozófiát egyetlen egy mondattal intézi el. A mai természettudo-mányról semmit sem tud, úgy ítéli meg, mintha még most is a 19. szá-zadi volna. Összefavarja a fogalmakat: lélek, szellem, élet, lét, hol ilyen, hol olyan értelemben használtatik nála. Megrögzött pozitívista, de megveti a pozitívizmust. A szanszkrit »vidyá« nála »éberség«, ho-lott látást jelent (video, vigity, stb) s ezt az éberséget azonosítja a héber szövegek, meg a görög írások éberségével. Stílusa botrányos, teli germanizmusokkal, s erőszakolt fogalmi nyelvezettel, – holott éppen a fogalmi nyelvezetet ostorozza. Műve azok számára termékeny, akik az általa összehordott anyagot a maguk önálló módján tudják értelmezni és használni. Így Neked is ismerned kellene. Csakhogy most már várnod kell, amíg megjelenik... Vagy miután Hamvassal régi barátságban vagy, tőle ma-gától kölcsönkérni. Ezt aligha kerülheted el.”

(Részlet Kodolányi János leveléből Várkonyi Nándornak.
Kelt 1951. július 31-én, Akarattyán. Megjelent a Kodolányi János
Várkonyi Nándor levelezése című kötetben is.
Mundus Kiadó, 2000, 172. levél, 365. oldal.)

Ha figyelmesen elolvassuk Várkonyi Nándor *Pergő évek* című nagyszerű köny-vét, láthatjuk, hogy ha nem is konfliktuskerülő, de nagyon barátságos ember lehetett, aki sokkal ritkábban és kevésbé konfrontálódott kortársaival, mint Hamvas. Hamvas viszont szigorú volt önmagával és a világgal szemben is,

így aztán szinte előre megjósolható volt vitája Lukács Györggyel, konfliktusa Weöres Sándorral, Németh Lászlóval. Hamvas Béla is tehetett arról, hogy egy időben elfogyott körülötte a levegő, de nem volt teljesen egyedül. Éppen Várkonyi Nándor próbált neki akkor is mentőkötelet dobni, amikor már
22 ilyeneket ír leveleiben: „Most elég szomorú dolgot kell Veled közölnöm, amit kérlek, *ne* adj tovább *senkinek!* Új miniszterünk az Egyetemi Nyomdának megüzente, hogy nem látja jó szemmel, hogy engem kolportál. Ezzel torkomra tette a kést. Elvesztettem egy csomó *forintot*, amely kolduslétemet elviselhetővé tette, de elvette *lélegzetemet* is. Tehát a Nyomda *nem*. Másra nem is gondolhattam.”

(Részlet Hamvas Béla leveléből Várkonyi Nándornak. 1947. május 6.)

Ehhez hozzátartozik, hogy fennmaradt a Várkonyi-hagyatékban az egyik Hamvasnak írott levél vázlata, amit valószínűleg el is küldött neki. Ebben a levélvázlatban Várkonyi hosszasan biztatja Hamvast, hogy írjon, mert kötelessége írnia, hiszen elsősorban író. Várkonyi a *Sorsunkban* közölt tanulmányokon túl megpróbálja 1947–48 előtt Hamvas könyvét kiadni, a levelekből az sejthető, hogy ez a *Hyperion*-kötet lett volna, aminek megjelenéséhez nagyon lelkesen és optimistán állt Hamvas a leveleiben, s egészen biztos volt a sikerben, sőt az eladásokban is, ám a kommunista hatalomátvétellel minden megváltozott.

Hamvas vidékre került, gyári munkás lett, könyveinek kiadása még Várkonyi számára is lehetetlenné vált. Nem teljesen világos, hogy az ötvenes években váltanak-e levelet, nincsenek forrásaim erről. Az biztos, hogy 1960-ban több olyan kompakt és szép levelet ír Hamvas Béla Várkonyi Nándornak saját helyzetéről, hogy az felér legjobb önéletrajzi esszéjével, akár az *Interview*-val is, vagy legalábbis érdemes mellé olvasnunk:

„Kedves Nándorom,

– az időegység nálam két hét. Látod, milyen gazdag vagyok, egy év huszonhat egységből áll. Egy periódus: jövök Palkonyára, itt vagyok tizenkét napig, aztán otthon két napig, megint ide, és így tovább. A dolgokat leegyszerűsíti, és csaknem állandóan időzavarban vagyok. Ha még hozzá valami komoly munkám is akad, mint most, egyszerűen semmire sem érek rá. Fejembe vettem, hogy a *Scientia Sacra* második részét kidolgozom. Ostobaság? Lehet. Körülbelül húsz kiló jegyzetem van hozzá, és ezt így, mellékfoglalkozásként, lopott időben, munkaidő után végezni lehetetlen. Tavasz óta kínlódtam kétszáz lapnyival, de szeptemberben az egészet összetéptem és eldobtam. Októberben újrakezdtem, és most megint leírtam vagy száz lapot, lehet, hogy ez is hamarosan tűzbe kerül. Közben feszült és felajzott állapotban, mereven elzárkózva, mesterségesen körülépített térben – mindez persze barakk-tömeglakásban

(ha külön szoba is, de jobbról-balról rádió, és a folyosón lábdobogás), üzemi kosztón, feketekávéval és cigarettával, holott a bronchitis kínoz. Ezért nem válaszoltam azonnal, sőt nem is tudom, mióta. Ha tudnék irigyelni valakit, irigyelnélek ezerkétszáz forintodért és nyugalmadért, én munkával 1350-et keresek, és ha jövőre nyugdíjba küldenek, körülbelül hétszáz 23 forintot kapok. Még nem tudom, mi lesz. Irigyellek, hogy leülhetsz a gép mellé és írhatasz, vagyis teheted azt, amit akarsz. Az írás engem egyre kevésbé érdekel. Még ezt az egyet szeretném megcsinálni, mondjuk, tehetetlenségből megszülni, mert a magzat kész. Amit csinálni szeretnék, az egyetlen: mindabból, amit valaha is gondoltam, egy szemernyit realizálni. Egy kis jót tenni valahol valakivel, egy kis világosságot hozni annak, akinek szüksége van rá, egy kis áldozattal megmenteni valakit, akinek sorsába ez van írva. Néhány barátommal beszélgetni, hallgatni és imádkozni. Már évek óta komolyan csak a szentkönyvek érdekelnek, a szúfik, a chasszidok, az Upanisádok, a zen, a mahayana, a Pert em heru. Néha azt gondolom, hogy következő inkarnációra készülök, mert azt nagyon jól meg akarom csinálni. – Hogy mikor megyek Pécsre? Nem tudom. Az elmúlt nyáron sógorom révén egy kis szentendrei gyümölcsöshöz jutottunk, elragadóan szép helyen, hegyoldal a Duna fölött, teljesen szabálytalan, abszolút irracionális kert, majdnem japán, szakadékkal, lépcsőkkel, teraszokkal, árokkal, fennsíkkal, elképzelhetetlenül elhanyagolt állapotban, mert tizenöt éve kapavágást sem tettek benne. Szeptemberben három hetet dolgoztam itt, a kőfalakat újra felraktam, az árkot kitisztítottam, a lépcsőket megjavítottam, új kőlépcsőket építettem, a gyümölcsfákat megtisztítottam, a szárazakat kivágtam, a gyomot kiirtottam, és sokat ültem fent a diófa alatt füstölve, és lenéztem a vízre. Feleségem szeretné, ha kis nyaralócskát tudnánk építeni, de ha az Ég nem küld, még sátrat sem tudunk venni. – Írj néha, ha gondolsz rám. Én a magam részéről nem hiszem, hogy el foglak hagyni. Boldog Karácsonyt kívánok Feleségednek, Téged szeretettel, karácsony alkalmából külön öllelek

Béla

Tiszapalkonya, 1960. XII. 11.”

(Hamvas Béla levele Várkonyi Nándornak. Megjelent az Új Forrás 1993/10-es számában. Köszönet a Hamvas Béla-hagyaték kezelőinek és Palkovics Tibornak, hogy a teljes levél közlését engedélyezték. Hamvas Béla leveleit a Medio adta ki, Danyi Zoltán szerkesztésében 2011-ben.)

Semmi sem tudósít jobban Hamvas Béla időskori helyzetéről, mint ez a levél.

Hamvas 1968-ban halt meg, Várkonyiról köztudott, hogy mivel sikert volt, ezért „beszélgető-lapokon” keresztül kommunikált barátaival, amelyeket aztán forrásként is használt a *Pergő évek* kötetben is, s amelyek 24 nagyrészt fennmaradtak a Várkonyi-hagyatékban. Gulyás Pál mellett Hamvasnak és Várkonyinak volt egy másik közös barátja is, Záhonyi Aladár, aki nagyszerű fotókat készített Hamvasról – az ő ismeretlen fotói kerültek könyvem két kiadásának címlapjaira, hála lányának, Záhonyi Zsófiának –, illetve számos levelet is kapott, főleg asztrológiai elemzéseket, baráti-támogató, szellemi áttekintő írásokat Hamvastól. Ezeket az eddig ismeretlen leveleket mind-mind eljuttattuk a Hamvas-hagyaték gondozóihoz. Záhonyi orvos volt, és többször segítette Hamvast idős korára elhatalmasodó betegségeinek kezelésében, például abban, hogy beutaltatta a Kékestetőre a klinikára és Balatonfüredre a szívkörházba.

Hamvas halálakor, 1968-ban Záhonyi és Várkonyi találkoznak és fennmaradtak azok a „beszélgetőlapok”, amelyeken Várkonyi barátja, Záhonyi Aladár Hamvas Béla halálát kommentálja:

„1968 elején addig is időnként már észlelhető arteriosclerosis [*érelmeszesedés, ami érszűkülethez vezet* – *W. S. T.*] romlani kezdett. Pár hónapig nem láttam, s 1968 elején januárban vagy februárban az ORFI betegosztályán ijesztően összeesett, bizonytalan, dezorientált, lassult volt. Némi feljavulás, utána szereztem neki beutalót Balatonfüredre. Igen keveset javult. November 5-én táviratot kaptam Katalintól, hogy Bélának agyvérzése van, az Uzsoki Kórházban fekszik. Azonnal bevittem magam, de már csak késő este értem oda. Kezelőorvosával nem találkoztam, de meg tudtam nézni. Esméletlen volt, féloldali bénultsággal, emelkedő lázzal, periódusos légzéssel. Másnap telefonon kértem az osztályt, hogy mindent tegyenek meg érte. November 7-én halt meg. A következő hétvégén, szombaton temették Szentendrén.

Az utolsó évben a bizalmába férközött egy Molnár Sándor nevű fiatal absztrakt festő. Ez rendszeresen vitt tőle „kölcson” kéziratosokat. A haláleset után (Kemény) Katalin [*Hamvas Béla özvegye. – W. S. T.*] rendezni akarta a hagyatékot, de a kéziratosok általa ismert helyén alig talált valamit.

Molnár Sándor beismeri, hogy nála vannak, de arra hivatkozik, hogy Béla *őt bízta meg* hagyatékának megőrzésével. A megőrzéssel persze bajok lehetnek, mert Katalin hosszas kérésére hozott ugyan vissza néhány kéziratosot, de még csak nem is teljes tanulmányokat, hanem töredékes salátát. Így most Katalin saját maga próbálja felderíteni, hogy hol van még hozzáférhető kéziratos. Én az egész saját anyagomat (*Scientia Sacra, Unicornis, Titkos jegyzőkönyv*) átadtam neki revideálásra és másoltatásra.”

Mire Várkonyi válaszol: „Ez csak a S. S. (Scientia Sacra) első kötete. A másodikat úgy tervezte majd, ha ráér...”

(Várkonyi Nándor beszélgetőlapcskái Záhonyi Aladárral.

Kéziratban a Várkonyi-hagyatékából, köszönet Kende Katának,
hogy rendelkezésemre bocsátotta a forrásértékű jegyzeteket.)

25

A fenti leírás nem csak egy orvos-barát részletes leírása Hamvas haláláról, hanem a bevezetőben tárgyalt kényes vizekre való továbbvezetés is, mégpedig a Hamvas-hagyaték sorsa, az utóélet és a recepció történetének kezdete.

Miután ezt olvastam, megkerestem Molnár Sándort, a nyolcvannégy éves tiszteletreméltó és nagy hatású festőművészt, aki volt olyan kedves, hogy fogadott otthonában. Hosszasan beszélgettünk minderről, de nagyon nagy sajnálatomra nem engedte meg, hogy felvételt készítek. Kérdéseimre részletesen válaszolt, elmondása szerint ő azóta minden nála lévő Hamvas-írást átadott Dúl Antalnak, a hagyaték egykori gondozójának, igaz, sokat úgy, hogy telefonba diktálta le, mert az eredeti gépiratoktól nem kívánt megválni, mondván, hogy azokat mestere, Hamvas Béla neki adta, reá bízta. Ez Molnár Sándor szíves szóbeli közlése volt.

Hamvas Béla számos írása, esszéje máig sincs meg, s bár fiatalkori írásait feltártam, írtam arról is, hogy mi minden hiányzik. A filológiai nyomozást Hamvas elveszett művei kapcsán másutt folytattam, elég az hozzá, hogy Várkonyi és Záhonyi szívükön viselték közös barátjuk, Hamvas életének és művének sorsát, mint a fentebbi idézetből is kitűnik. Legjobbnak azt látták, érthető módon, hogyha minden írás az özvegnél és jogutódnál, Kemény Katalinnál gyűlik össze, akire egyébként a „tanítványok” közül többen nehezteltek, így Molnár Sándor sem volt vele jóban, ahogyan a nagymonográfiát író Darabos Pál sem. Mindez – azon felül, hogy Hamvas amúgy is B-listázva volt, és 1948-tól haláláig írása nem, pontosabban egy-két kivételtől és műfordítástól eltekintve alig jelenhetett meg – eléggé összekuszálta a Hamvas-hagyaték sorsát. Mindez részben megmagyarázza a Dúl Antal által szerkesztett, a rendszerváltás után-napjainkig megjelenő „életmű-kiadás” esetlegességeit, amelyekről szintén másutt írtam (*Egy meg nem tartott előadás Hamvas Béla halálának ötvenedik évfordulóján címmel*), és amelyen az új szerkesztők láthatóan nagy erőfeszítéseket téve az utóbbi időben igyekeznek javítani.

Hamvas és Várkonyi között azonban mindez csak az életrajzi kapcsolódás. Volt ennél sokkal fontosabb is köztük, a szellemi párhuzam, amit legkönnyebben a Stonehenge-esszéikben tudunk megmutatni.

3.

És akkor végre megérkezünk Stonehenge-be: „Csupa kapu, amely körben áll. A kapuról tudjuk, hogy démonikus építmény. Ez az a valami, amin keresztül az ember valahová belép. És ahová belépett, ott átadja magát az ott érvényben levő törvényeknek. A kapukon való átlépés jelentőségét régebben igen jól ismerték. [...] A neolitikus kőkapuk közül ma már csak néhány áll.”

(Hamvas Béla: *Stonehenge. Arkhai. Medio*, 1994, 154. oldal)

Az ember a kapuk démonikus építmény jellegét nem is érti meg igazán addig, amíg nem jár olyan helyeken, ahol ez egészen egyértelműen ki van hangsúlyozva. Saját történettel érzékeltetve ezt, például az indonéziai Bali szigetén, ahogy ők hívják, „Az istenek szigetén”, minden nagyobb porta előtt egy-egy nagy kapu áll. A kapukon éppen egy-egy ember fér át, de minél gazdagabb a porta tulajdonosa, vagy minél fontosabb épület van a kapu mögött, annál több őrző démont faragnak a kétoldali kapufélfára. Sok évvel ezelőtt, amikor először jártam arra, a legtöbb kapun még ajtó sem volt, a helyiek elégségesnek érezték a démonokat. Csak mióta a turizmus úgy megindult a világba, s a hárommillió Balin mindig van még egymillió turista, döntöttek úgy, hogy zárható ajtókat szerelnek fel. Nagyon is jellemző, hogy a nyugati turisták nem értették a kapuk démonjait. Nem értették a feliratot sem: „Om awingam astu”, „Itt nincs akadály” – vagyis nem akadály a kapu, hanem átjáró. Nem véletlen, hogy ezeknek a kapuknak az ősei, fenn, több ezer méteren, a jávai vulkánok oldalában szunnyadó ősi templomok kapui, úgy néznek ki, mint valami csillagkapuk. Egészen megrázó átlépni rajtuk és eljutni a nagy kötbökből faragott templomokhoz, amelyek kísértetiesen hasonlítanak az amerikai piramisokhoz. Ezek az épületek és kőkapuk Jáván csupán ezer-ezeröttszáz évesek, de az óceáni szigetvilágban van egy elfelejtett épületegyüttes, amely romjaiban is monumentális. Hatalmas fekete kövek fekszenek az óceán partján, számtalan legendát mesélnek Nan Madolról, az óceáni szigetvilág sziklavárosáról, amelyről azt tartják, hogy legalább ezeréves és három-négy-száz éve lehet lakatlan. E távoli példák csupán közelítő asszociációk ahhoz a témához, amit Hamvas és Várkonyi is leírt.

„Közelebbi kapcsolatot találunk Várkonyi Stonehenge-tanulmánya és Hamvas *Stonehenge, a szikla eksztázisa* című esszéje között. Várkonyi az álló kőszalagból (menhirekből), sírépítményekből (dolmenekből) hatalmas kőkört, cromlechek képező forma-együttest halottkultusz céljait is szolgáló csillagvártaként, időmérő épületként értelmezi, amelyet Kr. e. 2350 és 1350 között több fázisban hoztak létre építői.”

(Nagy Imre: *Várkonyi Nándor – Portré és tabló. Pannónia Könyvek*. 120. oldal)

Várkonyi ezt úgy írja tanulmányában, hogy „Száz- meg százmázsás tömbökből »öröknapártarat« építettek, mely több ezer éve hibátlanul működik, ma is használható, jelzi a Nap, a Hold, a bolygók és a csillagok járását, nyugtát-keltét, telését-fogyását, szabatosan mutatja a múltó idő periódusait, az évszakok váltakozását, figyelmeztet a baljós jelekre, előre int a vadászat és halászat, az állattenyésztés-szaporítás, a vetés-aratás életadó munkáinak idején való elvégzésére, renanzi életüket, beilleszt az égi- testek és a Föld közös törvényrendjébe, a Kozmosz polgáiraivá avat.”

(Várkonyi Nándor: *Stonhenge*. In: Panyik István – Sellei Sarolta – Várkonyi Nándor: *Stonehenge*. Corvina, 1975. 8. oldal)

Ezt a jellemző részletet idézi Nagy Imre is könyvében, majd hozzászeli, nagyon pontosan és lényeglátóan, hogy „Ezzel szemben Hamvas nem a kultúratörténetés tárgyszerűségével, hanem az esszéista szubjektivitásával pillant a kőépítményre, és történeti eredetétől lényegében független értelmezésére tesz kísérletet. [...] A két szöveg összevetése hasonló érdeklődésről, de nagyon is különböző vizsgálati módszerről tanúskodik.”

Miről van itt szó?

Arról, hogy mennyire érdekes és számunkra nagyon-nagyon tanulságos, hogy egyetlen épületről, két egymást jól ismerő kortárs mennyire mást tud látni-láttatni. Hamvas is, Várkonyi is kiváló szerzők voltak, ha valaki még nem olvasta a *Scientia Sacrat* vagy a *Sziriat oszlopait*, akkor nosza, rajta, ne hagyja ki. De ha most kezdi olvasni e két szerzőt, akkor talán érdemes éppen innen kezdeni, a közös témánál, látva a kettőjük közötti különbséget és azonosságot.

Mi volt a különbség?

Hamvas azt írja Stonehenge-ről, hogy „A tudósok legalább negyven-féle feltevést koholtak arról, hogy milyen nép alkotta és mire szolgált. Egyesek szerint szentély volt, mások szerint temető.”

Míg Várkonyi felsorolja e feltevéseket, miután részletesen és akkurátusan ismertette az épület körvonalait, eddig feltárt történetét, de egyáltalán nem minősíti a korábbi feltevéseket, míg azért Hamvasnál a „koholtak” szóban van némi élcs. Hamvas egyébként nem teljesen függetlenül kívánja értelmezni Stonehenge-et, hanem mint egy meditációs objektum, amely tökéletesen beillik abba a sorozatba, ahova az életművén belül tartozik, az *Arkhai*-kötetbe.

Mi az az *Arkhai*? „Jelentése az, hogy kezdet, alap, bázis, ősnyelv, ősképm, ősforna, minden, ami forrásszerű... A szó azért került a könyv elé,

mert a tanulmányok témája az értelemek egész gazdagságában az, hogy arkhai.” – írja Hamvas az *Arkhai*-kötet elé, mintegy címmagyarázatként, erősen befolyásolva az olvasást.

28 Darabos Pál szerint: „Ezekben az esszéekben azokat a pillanatokot ragadta meg, amikor az archaikus ember kivált a közös természettudatból, és valami olyat hozott létre, ami addig a természetben, a világban nem volt meg.”

(*Darabos Pál: Egy életmű fiziognómiája. Hamvas Intézet, 2002, II. kötet, 255. oldal*)

Ilyenek például az esquilinusi Vénusz, az olimpiai Apollón, az Aphala templom, a meloszi sejt ház, az inka kövek, a perui vázák, az indián szöttesek, a halottasénekek, az észak-amerikai petroglifák, a Stonehenge, a willendorfi Vénusz és az elveszett *Fügefahimnusz*. Utóbbiról hosszú esszét írtam könyvemben. Az elveszett *Fügefahimnusz*on és a csak a naplókban említett *Naptáncon* kívül mindegyik *Arkhai*-esszét ismerjük, és ez igen nagy szerencse. Hamvas Béla legeredetibb írásai ezek, amelyek egységességükkel és egyszerű ívükkel az életmű legjobb darabjai, ráadásul az életművön belül is igen fontos szerepük van, hiszen Hamvas ezekben az írásaiban hatol a mélységes mély múltba, előbb feltételezve, majd feltárva az emberiség közös alapjait. Éppen úgy, ahogy Várkonyi Nándor a *Sziriat oszlopaiban*, és kapcsolódó könyveiben, *Az elveszett paradicsomban* és *Az ötödik emberben*, az emberiség ősmúltja felé nyúl vissza.

Arról van szó, hogy ha Stonehenge-ben csak egymásra szórt köveket látunk, amit primitív ősemberek építettek, akkor mi magunk vagyunk primitívek, mit sem sejtve arról, hogy mit jelent embernek lenni. Stonehenge azonban nem csak és csupán „öröknaptár” és ezt Várkonyi is nagyon jól tudta. Stonehenge hihetetlenül fontos emléke az egész emberiségnek. Hamvas szerint „néma emlék”, Várkonyi szerint nagyon is beszédes, és ez egymásnak egyáltalán nem mond ellent. Hamvas „a szikla extázisát” látja a megemelt kőben, azt látja, hogy a szikla megszabadul, amikor így megemelik, templommá lesz a hely, s hozzáteszi: „az egész építészet semmi egyéb, mint ez: templomokat építeni.”

Várkonyi Hamvasnál részletesebb, alaposabb és főleg: óvatosabb.

Elég sok támadás érte mindkettőjüket, de míg Hamvas belső emigrációba vonult, önmaga által is korholt „ressentimentbe”, addig Várkonyi a nehéz évek után is megmaradt irodalomszervezőnek, könyvtárosnak. A más mentalitás más látásmódot eredményezett.

Hamvasra egyértelműen az angol John Cowper Powys volt óriási hatással, a Stonehenge-esszé ihletője is alighanem Powys regénye, az *A Glastonbury Romance*: „Powys azt mondja: I think stone-worship is the oldest of

all religions: a kőtisztelet valamennyi vallás között a legrégebb – ennél is többet gondolt.”

Hamvas itt az *A Glastonbury Romance* -ből idéz, amelyben Stonehenge-nek amúgy is fontos szerepe van, nem véletlenül emeli ki Coates Powysról szóló könyvében: „John’s attitude to the spiritual is totally sceptical. But he is greatly affected by Stonehenge. John’s attraction to the great stones seems straightforward, sensuous and intense. His acts of worship at Stonehenge; embracing and praying at the Héle Stone, drinking the water at the Slaughtering Stone, and kneeling at the Altar Stone, appeal Evens, his companion. They take a radically different line over the monument. John dogmatically asserts the ‘Englishness’ of Stonehenge.”

(C. A. Coates: *John Cowper Powys in Search of a Landscape*. Macmillan, London, 1982, 101. oldal)

Talán ezért is idézi Hamvas Powyst esszéjében kissé szabadon így: „Powys leírja, hogy mit érzett regényalakja, mikor a köveket egy éjszaka egyszerre meglátta: Ebben a pillanatban úgy érezte, hogy valamilyen mágiikus erő szállta meg, és embertelenül gyenge és kicsiny lett. De nemcsak gyenge és kicsiny. Úgy érezte, hogy Hatalom birtokába kerül, amely csaknem megsemmisítette – olyanná vált, mint egy folt, atom, magszem, homok, tollfoszlány, elsuhanó ritka füst –, az emberi világtól teljesen megszabadult, attól, hogy önmaga szerepe vagy maszkja legyen. Úgy látszott, mintha túláradó proteuszi fluidum árasztotta volna el. Csontját átjáró kívánságot érzett arra, hogy örültségeket és bolondságokat kövessen el, s úgy viselkedjék, mint egy bohóc, pojáca vagy hülye. Szerette volna az előtte levő nagy és nehéz személyt körülbáncolni. Szeretett volna e szörnyű oszlopok között négykézláb szökdécselni, mint egy megkergült állat. Úgy érezte, hogy egész életében, eddig a pillanatig természetének ez a gyengesége, ez a mindennemű értelem iránt való közönye s az emberek véleményének megvetése, ez a csaknem elemien földalatti, valahogyan el volt rejtve. De most a távoli, ködös csillagok alatt, a szörnyű emlékezettelen tömbök mellett, vad és boldog önkívületben először érezte azt a fényt, aki ő maga.”

Powys és Hamvas levelezéséről nagyszerű esszét közölt Danyi Zoltán *Egy fordító kalandjai* címmel, és én is írtam róluk könyvemben. Persze Hamvas tovább megy Powysnál is, Stonehenge-et igyekszik teljesen függetlenül értelmezni, szabad gondolatfutamokkal, teljesen egyedi módon, valódi *arkhai*-ként, avagy őstárgyként.

Várkonyi szintén kilépve az angol tájból és hatásból a kozmikus rend óraműveként láttatja Stonehenge-et, tanulmányát zseniálisan lezárva, amikor azt írja: „De egy kérdést talán még feltehetünk: mi volt a célja ennek a

monumentalitásnak, melyet egyébként a világ minden táján megtalálhatunk? Mire vallanak Egyiptom gúlái és templomcsarnokai, Assur-Bábel ziqquratjai, Mexikó teokallijai, Kafirisztánban a »királyok útjának« óriási domborművei, köztük a legnagyobb ismert kőfaragvány, a sziklafalból kivésett 54
30 méter magas férfialak, Indiában Adzsanta barlangkatedrálisai, Ellora sziklatemploma, Kínában a Ming és Han császárok sírhelyei, Húsvét szigetének szoborkolosszusai...? Úgy lehet, a gondolat, az eszme nagyságát kívánták kifejezni a művek emberfölötti méreteivel. Ha így van, ezt akarhaták Stonehenge építői is.”

A két esszét elolvastam előbb egymás után, aztán felváltva, összevetve és már éppen Hamvas írása mellett döntöttem volna, amikor megint Várkonyié tetszett jobban. Már kihajítottam volna Hamvast, hogy miket hord össze Stonehenge-ről, s akkor megint újraolvastam, és rájöttem, hogy mégis csak jobb, mint Várkonyi írása. Vártam egy hetet és megint fordítva volt.

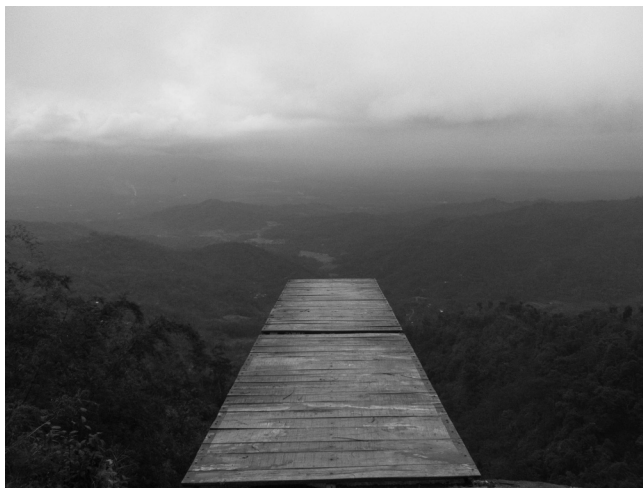
Miért is ne olvashatnám Hamvast is és Várkonyit is? Miért is ne lehetne mindkettőjüknek igaza Stonehenge kapcsán? Miért is ne tanulhatnánk mindkettőjüktől, ha már egyszer itt vannak, karnyújtásnyira időben és térben? Vajon nem vagyunk-e mi mind örökösei egyszerre Hamvasnak és Várkonyinak és Stonehenge építőinek, az emberi szellem nagymestereinek?

Ez az örökség egyszerre gazdagság és felelősség.

Egyszerre segíthet megtalálni önmagunk és helyünk a kozmoszban.

Ne pazaroljuk el, éljük vele.

(Az esszé előadásváltozata elhangzott a világvilág idején, 2020. április 3-án a BORD Építész Stúdió felkérésére saját otthonomban. Külön köszönet Kende Katalinnak a kutatásban nyújtott nagy segítségért.)

„Minden könyvnek sorsa van. A könyv sorsa az, ahogy kitalálják, ahogy megírják, ahogy megszületik, ahogy fizikai testet ölt; de a könyv sorsához tartozik az is, mintegy láthatatlanul, észrevétlenül, ahogy az olvasóhoz jut, s mindaz, ami közben történik, mire az olvasó a könyv végére ér.” Weiner Sennyey Tibor író-költő, a Drót internetes irodalmi folyóirat főszerkesztő-helyettese állítja ezt a *Hamvas Béla ezerarcú és egyszerű élete és műve* című vaskos esszégyűjteményében, egyébiránt kifejezetten lényeglátón. Azt, hogy a szóban forgó könyvére milyen fátum leselkedik, az esszé – amelyben a lelkesítő em-

Navarrai Mészáros Márton 31

NAGY LEVEGŐ

Gondolatok Weiner Sennyey

Tibor *Hamvas Béla ezerarcú és egyszerű élete és műve*

című esszékötetéről

lítést teszi a könyvszületés metodikájáról – megírása idején még nem tudhatta. A Hamvas Bélával foglalkozó személyes hangvételő dolgozatait közreadó könyve az Orpheusz kiadó gondozásában, puhatáblás kiadványként 2019 januárjában jelent meg, de úgy tűnik, nagy igény mutatkozott rá, mert viszonylag hamar elfogyott. A második kiadást, amelyet a Magyar PEN Club az Aranymadár Alapítvánnyal karöltve publikált, nagyjából száz, a szerző közösségi médiás felületén elhelyezett felhívásra érkezett előrendelés mozdította előre. (Weiner Sennyey tagja az írószövetségnek; az alapítvány a Drót működtetésével, valamint Békássy Ferenc és Weiner Sennyey műveinek kiadásával foglalkozik.)

Hamvas Bélának kultusza van, ma talán minden korábbinál jelentősebb. Az egyik kiadó Hamvasról összegyűjtött személyes emlékekből válogatott össze kötetet, a másik a legismertebb Hamvas-művek egyikének számító *Karnevál* világirodalmi előzményeit veszi számba, egy megint másik az említett mű hét kötetét pedig díszdobozos, védőfóliás kiadásban jelentette meg. Mindegyik a közelmúltban került a könyvesbolti és otthoni polcokra; emellett irdatlan mennyiségű színházi és felolvasóest, rövidfilm és dolgozat foglalkozik munkásságának bizonyos darabjaival; művei közül többnek megjelent világ- és kis nyelveken fordítása. Az, hogy a köz- vagy felsőoktatás csupán lábjegyzetként kezeli, mellékes ebből a szempontból. Második, javított és bővített kiadás, ez áll a *Hamvas Béla ezerarcú és egyszerű élete és műve* immáron keménytáblára simuló impresszumában, amely ugyancsak arra enged következtetni, egy nem teljesen piaci alapon működő közép-kelet-európai könyvszakmában tényleges kíváncsi mutatkozott az évvégi újrányomásra.

Nehéz – egyben közhely – úgy kezdeni recenziót Hamvas Béláról, hogy nem szólunk arról, milyen problematikus figuráról beszélünk: az életútja és életműve hemzseg az ellentmondásokról. A személyesség hangján szólva elmondható, hogy e sorok írója számtalan magánbeszélgetést lefolytatott a Hamvas-jelenségről az irodalommal foglalkozó barátaival, ismerőseivel. A megosztottságot jól tükrözhetik a példák, amelyek közül csak azokat adom közre, amelyek nem a teljes értetlenség hangján nyilvánultak meg. Lator László költőhöz nem áll közel Hamvas, elsősorban az „irracionális létfilozófiája” miatt. Nem íróként, inkább gondolkodóként tekint rá: szerinte az Hamvas egyetlen érdeme, hogy Weöres Sándor *A teljesség felé* című művéhez ő szolgáltatta az elméleti alapot. Ferdinandy György író érintőlegesen került kapcsolatba az életművel, szerinte a *Karnevál* az érvek és ellenérvek regénye, amelyből bírálatot és dicséretet is meríthet az, aki a szerzővel foglalkozik. Fenyvesi Félix Lajos irodalomtörténész szerint Hamvas a múlt század egyik legnagyobb gondolkodója volt (a kötet szerzője meglehetősen szófukar Fenyvesi nevének említésével), mellesleg ő készítette az egyik utolsó és legjobb interjút Kemény Katalinnal, Hamvas özvegyével. Az irodalomszakos egyetemi hallgatók többsége mély elutasítással viseltetik Hamvas iránt, a nem értő olvasók sztárjának tartják, aki szinte kizárólag „ezoterikussága” miatt népszerű. Megemlítendő, e sorok papírra vetője készített már olyan elismert színésznővel interjút, aki kívülről fújja a Hamvas-összes legfontosabb tanításait, az unokatestvére által megálmodott és működtetett „borszínházban” pedig *A bor filozófiája* című – sommelier körökben, borszakmai fellengzései miatt gyakran megosztó – írása vonatkozó passzusaiól olvasnak fel a meghívott színművészek. Ez a nagyon fura, indokaiban egészen meglepő jelenség/mítosz szépen involválódik a szóban forgó esszégyűjteményben, de ha valaki végigveszi az egész kötetet, jól láthatja, hogy kialakulásának feltételeire, továbbélésének körülményeire Weiner Sennyeynek sincsen biztos alapokon nyugvó válasza. Ha valami, hát az biztosan kiviláglik a szövegekből, hogy Hamvast lehet jobb- és baloldalinak, apolitikus és politikus alkatnak, antiszemitának és nacionalistának, háborúpártinak és háborúellenesnek, a nők barátjának és hímsovinisztának beállítani – igaz, sok értelme nincsen, mert a jelzők mindegyike könnyen visszájára fordítható, mint egy kifordítható tavaszi kabát. A kötetbe foglalt huszonhat esszé szerzőjét sem kizárólag az írott életmű hevíti, sok fejezetben inkább az egyedi felé mozdul el.

Weiner Sennyey csak részben beszéli ki Hamvas magánéletét és általában nem úgy ragadja meg a megragadhatót, ahogyan felkínálja magát a tudat előtt. Erre a tisztánlátási igényre egészen találó példa az a néhány fejezet, amelyben alanya Kerényi Károly ókortörténésszel ápolt szoros baráti kötelékeiről ír. Hamvas az *Álarc és koszorú* és *A magyar Hüperion* szöveghelyeiben

megnyilvánuló „vallomása” a homoszexualitás felől is olvashatónak mutatkozik, Kerényi *Lesbosi utazás* című munkája is sok kényes témát dobhat fel. Weiner Sennyei az értelmezési horizont megvilágításával tisztázza a polémiát: „A lényeg most azonban az, hogy Hamvas – bár szerelmi hasonlatokat és könnyen félreérthető szavakat használt ebben az írásában, amit nem véletlenül nem publikált – határozottan egy nagy barátságra gondolt, s a barátság eszményét élte és írta meg, annak csaldódásával és kudarcával, sőt ebből fakadó sértettségével együtt.”

A szerző tisztában van azzal, hogy sok téma bevezetésekor „nagy levegőt” kell vennie a közönségnek, különösen az irodalomtörténeti felvértezétséggel bírónak. Nem véletlenül: merész dolog a marketingszakember és író Nyáry Krisztián irodalmi pletykákra kiélezett ismeretterjesztő tevékenységének dicséretével kiállni az irodalmi nyilvánosság elé, de ugyanilyen határfeszítő lehet számtalan anekdota kötetbe emelése. (Az irodalomoktatás kritikája a *Hamvas és a nők* című egységben olvasható.) *Hamvas és a zsidóság, avagy kísérlet egy érzékeny kérdés megválaszolására*, ezt a címet viseli az egyik esszé, amely már címében is jelzi, hogy a téma elgondolása pusztán kísérletként funkcionálhat (az esszét, mint műfajt, ugyancsak nyugodt szívvel értelmezhetjük kísérletnek), hiszen sem a filozófia (Lukács György), sem az irodalom (Horváth Róbert) mércéje nem lehet elegendő egy sajátosság bemutatására, amely az esszészíró vélekedése szerint Hamvas számára nem bizonyult következetesnek. Amúgy Weiner Sennyei munkájának gyenge pontja éppen az az érvrendszer, amely habár szinte mindvégig tényekből építkezik és jobbára teljesen logikus, de sok esetben elnagyoltnak, illuzórikusnak hat.

A kötet tartalmi ívét részben csorbítják az elkalandozások („Fontos megjegyeznünk, bár témánktól messzire vezet, hogy ilyen én-oldószerként találkozhatunk a mákból és más gyógynövényekből készült fájdalomcsillapítókkal, a gombákból, kaktuszokból és liánokból készült hallucinogénnel, vagy a kenderből készült legkülönfélébb szerekkel, melyekből bizonyos olajokat az utóbbi években újra sikeresen alkalmaznak a gyógyászatban is...”), amelyekből szép számmal akad, de a pontatlanság (Roger Scruton filozófus borrhól szóló értekezéséről úgy ír, hogy címet nem említ; arról, hogy Hamvas világháborús katonatisztként a zsidó munkaszolgálatosokat valóban hazaengedte-e, nincsen megerősítő ismeret, csupán azt tudjuk, hogy *valószínűleg* Kemény Katalin, az özvegy állította ezt Dúl Antalnak, meg az, hogy *több életrajzíró* tudni véli, hogy így történt) sem könnyít a befogadóra váró feladaton. Ahogyan a Hamvas iránti tisztelettel átítatott hangnem sem mindig szerethető és eredményes – a csupán odavetett dicséretkező és bírálatokhoz („Hamvas legnagyobb erénye egyben

legnagyobb hibája is: mégpedig az, hogy nagyon jó író”; a *Karnevál* sorait róva a „magyar irodalom legnagyobb erejű könyvét olvassuk”) nem mindig társul megfelelő indoklás. A lelkesedés és lazaság a nyelvezetben is megnyilvánul, mert például a „nem ette ilyen forrón a kását” és a „tutifrankó”
34 nem feltétlenül méltó sem szerzőhöz, sem olvasóhoz, a Hamvas-emlékezettől pedig kifejezetten elüt. (A különösen a kötet második felétől egyre sűrűbben jelentkező bosszantó sajtóhibákra, tördelési malőrökre vagy az esszék eredeti közlésének, tartalmuk elhangzásának körülményeire való tekintettel feleslegesen említendő tartalmi ismétlésekre nem éri meg időt vesztegetni.)

Weiner Sennyey üdvözlendő szándékára, hogy pályatársa, Tóth Judit mellett ő is vastagon aláhúzza Hamvas hatását Weöres több kötetére (*A teljesség felé; Elysium; A fogak tornáca*) és néhány könyvalakban és folyóiratban meg nem jelent versére (*Elhagyott versek*), nekünk is kötelességünk figyelni. Akár úgy is mondhatjuk, hogy a kötet legnagyobb érdeme a mester-tanítvány kapcsolat körüljárása, amely Weöres utolsó, mindezidáig elkallódottnak vélt levelének közreadásával teljeseedik ki, s amely olvasmányossága miatt olyan mellékvágányokra is jogosan elkalandozhat, mint amilyen Weöres Sándor és Károlyi Amy római tartózkodása. A szöveg ugyancsak erős tétele a Hamvas-barátságok árnyalása, viszont találni nem hibátlan példákat ebben a szekcióban. (A Szepes Máriaival ápoltt intenzív kapcsolat bemutatásában az jelenti a nóvumot, hogy *Halál nincs!* címmel, az Irodalmi Jelen folyóirat 2017. októberi lapszámába publikált Szepes-interjú egyik készítője maga a kötet szerzője volt, a csüggedésért viszont az ezoterikus okfejtés túltengése felelős. Az ilyen egyenetlen színvonalú és változó érdeklődésre számot tartó esszék ritkaságszámba mennek, a szövegek műfaji jellemzőjükből fakadó rendezetlenségükben többnyire koherensek és olvasmányosak.)

A kötet befejezése után fizikai képtelenség úgy érezni, hogy nem éri meg Hamvas Bélával foglalkozni. Weiner Sennyey Tibor személyes érintettségét nem lehet ebből a szövegből elvonni (eredménye néhány elveszett rádiófelvétel és kézirat felkutatásának kísérlete, a szentendrei élet rekonstruálása is), de ez azt is jelenti, hogy van – nem is kevés – mondanivalója a témáról. Ami legalább ilyen fontos: nem győzi nyomatékosítani, hogy az általa kínált olvasási-értelmezési stratégia csupán egy a sok közül. Hamvas példáját megfogadva azt közvetíti, hogy gondolkozni csak szabadon éri meg. (*Magyar PEN Club, Bp., 2019*)

Az évszám 1947, talán július eleje. A helyszín Pasarét, Júlia utca 13., I. emelet. A középkorú férfi a megbeszélt időpontban érkezett. A csengetésre egy fiatal asszony nyit ajtót. A látogató arcán enyhe meglepetés tükröződik, amikor kérdésére azt a választ kapja, hogy az előtte álló a keresett személy.

Halász Attila 35

HAMVAS ÉS AZ ORSI- CHARON TÁRSASÁG

Egy hagyatékból előkerült

levél ürügyén

A látogató, Hamvas Béla 50 éves, bizonyos körökben már ismert és elismert. A vendéglátó, Szepes Mária, írói nevén Orsi Mária 39 éves, első könyve nemrég jelent meg. A meglepettség ta-

lán azzal magyarázható, hogy Hamvas idősebb korú írórt feltételezett a *Vörös oroszán* című regény szerzője mögött. 11 év volt köztük a korkülönbség.

A találkozást egy levélváltás előzte meg, melynek első, megkereső levelét Hamvas 1947. június 18-án keltezte. A levél tartalma közismert, a Hamvas-életssorozat 25. számú, a levelezést tartalmazó kötetében jelent meg, nem is kell semmit hozzáfűzni, magáért beszél: „Igen tisztelt Asszonyom, remek Merkúrom van a Halakban, az első házban, s ez már harminc éve mindig pontosan azt a könyvet hozza nekem, amelyekre éppen szükségem van. Már vakon bízok benne. Így került három hónapja kezembe a *Vörös oroszán*, és még merkúribb úton a *Varázstükör*. Lehetetlen róla beszélni, de fölösleges is, akkor, ha egy városban lakunk. A *Varázstükör* konklúziója alapján, azt hiszem, hogy egymással érintkezésbe kell lépniünk. Most elutazom, de a jövő hét elején megint Pesten leszek. Nagyon örülnék, ha addig értesítene, hogy mikor és hol találkozhatnánk, és esetleg a könyv kiadásáról is beszélhetnénk. Szabad délutánjaim: kedd és csütörtök (hétfő, szerda, péntek csak 7 óra után). Barátja Hamvas Béla”

A találkozást több másik alkalom is követte, amelyek már valószínűleg nemcsak egyéni látogatások voltak, hanem Szepes Mária társasági összejöveteleire tett látogatások is. Szepes Mária a találkozásuk előtt pár héttel, pontosabban 1947. május 27-én, egy keddi napon indította el hivatalosan az Összefüggések Tudománya iskoláját testvérelével, Wictor Charonnal. Az ezotérikus témájú találkozók, melyeket heti rendszerességgel vasárnaponként vagy bizonyos ünnepeken szerveztek, Hamvas Béla is gyakran megfordult, amit naplóbejegyzései is tanúsítanak.¹ Az iskolát Szepes Mária 1988-ig vezette.

Ennek a barátságnak a jelentőségét azonban eddig csak egyoldalúan, Szepes Mária visszaemlékezéseiből ismertük, valamint azt, hogy Hamvas egy

ilyen találkozás alkalmával kölcsönkapta az *Egyiptomi Halottaskönyv* 13 kilogramm súlyú angol nyelvű exkluzív kiadványát, melyet a British Museum egyiptomi gyűjteményének gondozója, Sir Wallis Budge fordított.

36 Hamvas Béla felesége, Kemény Katalin segítségével a könyv fontosabbnak ítélt fejezeteit lefordította és egy bevezető kommentárt írt eléjük. A fordítással és a bevezetővel 1948 januárjában végzett, *Pert em heru*, az *Egyiptomi halottak könyve* címmel. Érdekesség, hogy a könyv első fordításában és a magyarzatban még *Kilépés a nappalból* szerepel, szemben az életműkiadásban javított (és tudományosan elfogadott) *Kilépés a nappali fénybe* helyett.

Nemrég került elő Szepes Mária hagyatékából egy eddig nem ismert levél, melyet Hamvas Béla írt. A levél tartalma írójának erre a kevésbé ismert életszakaszára is több fényt vethet:

„Igen tisztelt Nagyságos Asszonyom,
– elnézését kérem, hogy szavam nem tartottam meg. Most még a szokottnál is nagyobb az elfoglaltságom, de azt hiszem a jövő héten már szabadabb leszek. Aggaszt az is, hogy határidőre kellett volna téli előadásom címe és nem küldtem el. Legjobb lesz az Egyiptomiak Halotti könyvéről beszélni. Nem?!
Kézcsókkal és üdvözlettel, híve:

947. IX. 25.

Hamvas Béla”

A borítékon:

„Hamvas Béla (Bp.) Erzsébet Kir. u. 11. III. 2. (Pecséten: 47. IX. 28.)
Nagyságos Szepes Béláné úrnő Budapest, Júlia u. 13.”²

Tehát Hamvas nemcsak látogatta az összejöveteleket, hanem előadást is tartott, legalább egyet biztosan, mégpedig az *Egyiptomi Halottaskönyvről*, amelyet éppen akkor fordított. Az előadás tartalmát valószínűleg a fordítás elé írt bevezető adta.

Szepes Mária írásaiban és interjúiban több alkalommal is említi Hamvas Bélát, így az ő szempontjából ismerjük a baráti kapcsolatot, de nem így a Hamvas-életmű oldaláról.³ Hamvas naplójában több bejegyzés is hivatkozik erre a kapcsolatra, és nem is akármilyen kontextusban. Első alkalommal, közvetlenül személyes megismerkedésüket követően, olyan nevek között említi Szepes Máriát Orsi néven, akik valamilyen módon hatással voltak rá mint mester, vagy tanító: „Egészségesnek, egésznek, teljes létezőnek kell lenni. A Teljes létezés lehetősége mindenki számára nyitva áll. A „felszabadulás” „minden” alól. Világszemléletek, morálok alól való felszabadulás.

Sárga Barnabás, Jakabfalvy, Mezei, Tábor, Szabó, Orsi, Hyde, Powys – Ez a Mester arculatának különböző megnyilvánulása számomra. Ő a Személyes Lét.” (1947. július 24–31., 48. oldal)

A második alkalommal egy évvel később az éves számvetésében említi a társaságot: „Most következett a nagy munkaperiódus. Október–november pénz nélkül, kínlódva. December közepén Szentendre. Karácsony a nagy munkakezdet. A Titkos jegyzőkönyv. Mámor. Közben részt veszek néha Szabó Lajos megbeszéléseiben. Állandóan a Charon-Orsi társaságban. 37 Kétoldalúság. E kettőt egyesítem. Keresztény – tradicionális, egyházi – világi. Februártól a Tíz előadás. Már elhamarkodottabb. De nem lehet vele várni. Április–május döntő idő, az új eszmék tudatossága, megerősítése és kifejtése.” (1948. június 6., 75. oldal)

Érdekes momentum a naplójegyzetben, hogy míg a Szabó Lajossal való Csütörtöki megbeszéléseken néha, az Orsi–Charon társaságban állandóan jelen volt. A hamvasi életműben Szabó Lajos és Tábor Béla Csütörtöki megbeszélései kiemelt jelentőségűek.

A *Vörös oroslán* című könyvet Orsi Mária írói álnéven 1946-ban adják ki, kétezer példányban, melyből több száz példány elfogy. 1948-ban, a könyvkiadók államosításával tiltólistára kerül, és bezúzzák. Hamvas ekkor még könyvtárosként dolgozik, és négy példányt ment meg a könyvből, amelyeket a szerzőnek ajándékoz.

Egy évvel később, naplójának 1949-es számvetésében Orsi, azaz Szepes Mária neve utoljára szerepel: „Megismerkedés Orsi Máriával. (Vörös Oroszlán, Varázstükör, Charon stb.) Levelezés J. C. Powys-szal.” (1946)” (1949. szeptember 18., 185. oldal)

A fenti, 1947–49-es időszakra vonatkozó naplóidézeteiket összegezve és összehangolva Hamvas ismert életeményeivel elmondhatjuk, hogy Hamvas életében ez az időszak nagy lelki válságok, szellemi ínségek, felismerések intenzív sorozata. A '40-es években kapcsolata megszakadt mesterével, Jakabfalvy Dénessel, intenzív levelezést folytat Kerényi Károllyal, Várkonyi Nándorral és Powysszal. A Csütörtöki megbeszélések időszaka Szabó Lajossal és Tábor Bélával. Állandó anyagi válságban, ugyanakkor gazdag írói munkaperiódusban. Ekkor keletkezik a *Titkos jegyzőkönyv*, a Böhme-fordítás és -kommentár, a *Karnevál* regénye stb. Könyvtári állása megszűnik, földműveléssel foglalkozik. Ebben az életszakaszában találkozik Szepes Mária társaságával is, ahol gyakran megfordul, és ahol megismerkedik Wictor Charonnal, akinek a neve több helyen is felbukkan Hamvas naplójában, hasonló szöveggörnyezetben, mint az Orsi név. Miért ment volna oda többször is, ha esetleg rangon alulinak érezte volna ezt az ezoterikus iskolát, melynek két vezetője jóval fiatalabb volt nála?

Az Összefüggések tudománya iskolát Szepes Mária testvérével, Scherbák Viktorral, írói nevén Wictor Charonnal, egyenrangúan vezették. A tagokat szigorú karakterológiai vizsgálat alapján választották ki, és mint neve is mutatja, átfogó, univerzális tudást kívántak közvetíteni. A tananyag asztrológia,

asztrofília, hermetika, alkímia, kabala, tarotkártya, sorselemzés, grafológia, teozófia és rózsakeresztes tanítások.

Charon dimenziófilozófus, látnok, misztikus és mágus volt. Sakkfeladványokat szerkesztett, zenét írt. Az 1950-es években remete életvitelre vonult vissza, de Szepes Márián keresztül, akivel napi kapcsolatban maradt, továbbra is részt vett az iskola életében, 1976-ban bekövetkezett haláláig. Mintegy ötven művet hagyott hátra, melyek nagy része még nem került kiadásra. A *Vörös oroszlán* 1946-os első kiadásában a Hungária kiadó már meghirdette Charon *A Misztikusút* és *Az ember két élete* című könyveit, de ezek sem jelentek meg több évtizedig. Éjszaka dolgozott, nappal aludt. Szűk tanítványi csoporttal vette magát körül. Charon egy évvel volt idősebb hűgánál, és tíz évvel fiatalabb Hamvasnál.

Charon szemléletét, írásait a teozófia, a hermetika és a rózsakeresztes gondolkodás hatotta át. Az '50-es években egy külföldi rózsakeresztes testvériséggel is kapcsolatba került. Későbbi művei, melyek a szellemi dimenziók utazásainak tapasztalatából megfogalmazott dimenziófilozófiai írások, nagyon nehéz megfogalmazásúak, ugyanakkor modern nyelvezetűek, szemben Hamvas tradicionális szemléletével, vagy ahogy Szepes Mária jellemezte, „böhmeiánus misztikusságával”.

Charon és Hamvas kapcsolatáról nagyon kevés az információ. Ebben az esetben csak Hamvas naplóbejegyzései árulkodnak, de azok is csak nagyon tömören, szűkszavúan, ugyanakkor sokatmondóan.

Charon neve Hamvas naplóiban szinte minden esetben a realizáltság kapcsán említődik, és mindig mint pozitív példa.

„Tábor Béla: lekerekített, önként határt szabott módszer: morálfilológia, etikus pátosz – éthosz. Francia, talmudista, klasszikus tradicionális, és ez azonnal arccá lesz minden mozdulatában – mint ahogy az arc éles, és minden mondata felismerhetően tiszta, átlátszó, „tökéletes”, helytálló semmi a keresztény Unmöglichkeitwilléjéből, semmi az Überből, a superhiperből. Mérték. Tradíció. Tiszta módszer, tiszta arc. (Mi a szerepe nála a rezignációnak? Vajon lehet-e ilyesmit ma csinálni rezignáció nélkül? Az A. France-probléma. Lásd [Mezei Árpáddal] való vita). – Ugyanilyen módszer: Szabó L. Charon. [Kotányi] Attila. Kató.” (Szentendre, 1948. július 22.)

„Ő az ember [Veress József], aki a realizálásban eddig a legmeszszebbre tudott menni (mindazok között, akiket ismertem). Magasabb, mint Charon.

Szent? – Valószínűleg.” (1949. március 28., 150. oldal)

Veress József földművesről, aki szentendrei szomszédja volt, egy egész esszében emlékezik meg *V.J. és a megvalósítás* címmel.

„A realizáció megfogalmazása: alacsonyfokú, magasfokú realizált: eszme, gondolat, életérték-megvalósító. A példák [vizsgálata]: Tábor B.,

Veress J., Charon, Szabó L., Attila, Kató – [kik] a realizáltak és a nem realizáltak.

Új és nagy mérték: ki milyen mértékben (milyen módon, mélyen, alapon, mennyiben, milyen teljesen) realizált? [Milyen] Kató realizáltsága – Tábor Béláé – Veress Józsefé”.

39

Hamvas kapcsolata az Orsi–Charon társasággal minden valószínűség szerint két–három évig tarthatott, és megszűnésének egyik valószínűsíthető oka Hamvasnak 1951-ben az Erőműberuházási Vállalatnál létrejött munkaviszonya. Vidéki munkahelyeire, Tiszapalkonyára, Bokodra, valamint Inotára való több mint egy évtizedes ingázása, lehetetlenné tette a további személyes találkozásokat, illetve a vasárnapi összejöveteleken való részvételt.

A felsoroltak fényében több mint érdekes, hogy a Hamvas-életművet részletesen bemutató Darabos Pál háromkötetes monográfiája nem említi Hamvas Béla és Szepes Mária, valamint Wictor Charon kapcsolatát. Ez a teljes hamvasi életműre is igaz, amire bizonyosan van valamilyen magyarázat a „túl ezoterikus” jelzőn kívül is. A naplóbejegyzések és a levelezés ismeretében elmondható, hogy ez a kapcsolat nem maradt hatás nélkül. Hamvas Béla az Összefüggések Tudománya összejövetelein kaphatott olyan impulzusokat, amelyeket ő a maga módján, az ő egyéni stílusában fogalmazott meg. A *Pert em heru*, az *Egyiptomi Halottak könyve* fordítása és kommentárja erre jó példa. Hasonló mondható el más, ebben az időszakban született írásairól is. A társaság összejövetelein felvetett, megbeszélte gondolatok új megfogalmazásban megtalálhatók a *Tabula Smaragdina*, valamint a *Mágia Szútra* című írásaiban is. Fontos, hogy ezt a kapcsolatot a Hamvas Béla-életműben az őt megillető, méltó helyen értékeljük.

Új Forrás 2020/7 – Halász Attila: Hamvas és az Orsi–Charon társaság
Egy hagyatékából előkerült levél ürügyén

¹ A naplóból vett idézetek oldalszámaira a főszövegben, az alábbi kiadás alapján hivatkozom: HAMVAS Béla, *Naplók*, Medio, Budapest, 2010, I.

² Köszönet a Szepes Mária Alapítványnak, amely lehetővé tette a levél tartalmának a közzétételét.

³ A Hamvas–Szepes kapcsolattal az utóbbi években Weiner Sennyey Tibor foglalkozott, vö. WEINER SENNYEY Tibor, *Halál nincs, avagy Szepes Mária és az örök élet titka*, drot.hu, 2015. december 30. <https://drot.eu/halal-nincs-avagy-szepes-maria-es-az-orok-elet-titka>

Az *élő eposz* évtizedek óta mind szélesebb körben elemzett jelenségkörével bizonyos értelemben párhuzamosan veti fel Isidore Okpewho az *élő mítosz* kérdését sokat idézett, nagyjelentőségű könyvében. Az elméleti megközelítés

40 Biernaczký Szilárd

ÉLŐ MÍTOSZ A RÍTUSOK „TESTÉBEN”

(filozófia, mitológia, kozmogónia a dogon beavatási ünnep költészetében)

vonalaán haladva elfogadja a ritualista iskola álláspontját: „A régi elmélet és a jelentős divatot élvező mai álláspont szerint a mítoszok olyan szóbeli narratívák, amelyek megmagyarázzák a rituális előadások lényegét és sorrendjét, megőrizve ezen elemek emlékét az utókor számára, mint mítoszok az evolúció

szempontjából második helyen állnak a rituálékhoz képest.”¹ Továbbhaladva viszont a mítoszok mint elbeszélések (tartalom?) fontosságára teszi a hangsúlyt: „Minden mesét minősíteni kell a *tények* és a *fikció* relatív súlyának figyelembe vételével saját tudományos felismerésünk alapján, akár prózában, akár versben, függetlenül a megkülönböztetés eszközeitől; akár szent vagy világi környezetben; illetve bármilyen hiedelemrendszer részeként tartják is fenn őshonos környezetében.”²

Kétségtelen tény viszont, hogy az afrikai kontinensen rendkívüli gazdagsággal napvilágra került hősepikei példák mellett a mitikus/mitológiai jellegű szövegek esetében is a lépten-nyomon tetten érhető gazdagságot tapasztalhatjuk, mégpedig a korábbi elemzésekkel, megállapításokkal teljes ellentétben (Hermann Hochegger osztrák misszionárius például a kongói Bandunduban kialakított kutatási központ útján ott kiképzett afrikai munkatársakkal évtizedek során majd 100 etnikum mitológiáját hozta fényre). Egy korábbi dolgozatunkból kell itt idéznünk ennek kapcsán egy részletet:

„A mítosz szűken terem Afrikában – e gondolat a neves olasz vallástörténész, Raffaele Pettazzoni négykötetes mítoszgyűjteményében is megjelenik. Sőt, Radinra hivatkozva (»tény, hogy kozmológiai mítoszok [...] ritkán akadnak Afrikában«, míg valósággal »elvarázsolnak bennünket a polinéziaiak és az amerikai indiánok népi irodalmukba ágyazott, szabad szárnyalású kozmológiai mítoszai és spekulációi«) Ruth Finnegan utóbb egyenesen azt állítja, hogy Afrika igazában nem is mítoszteremtő tájéka a világkultúrának.

Érdemes itt egy pillanatra elidőzni. Isidore Okpewho nigériai irodalomtudós Finneggannel vitázva egyrészt megemlítette, hogy a gyűjtések-feltárások még ma sem elegendők e kérdés eldöntéséhez. Másrészt utalt arra,

hogy Afrikában ma is az alkotói jelleg dominál a mítoszvilág létezésében. Vagyis élő mítoszokkal (élő hitvilággal) kell számot vetnünk.”³

Persze az is egészen biztos, hogy a nyilvánvaló analógiára ráépített, találó szakmai kifejezés (élő hőseposz – élő mítosz) okán – anélkül, hogy most bővebben foglalkoznánk a kitűnő nigériai kutató elméleti okfejtésével – érdemes elgondolkodnunk azokon a különbségeken, amelyek például a homéroszi eposzokban már teljes írott formájukat felöltö „istentörténetek” és a különféle fejlődési fokozatokat képviselő újkori preállami közösségek *élő rítusai* (a hozzájuk kapcsolódó szóbeli formák, valamint a mitikus-vallásos képzetekhez kötődő magyarázatok) között érzékelhető.

A mítoszok és mesék elválasztását, másrészt a mítoszok „műfaji meghatározhatatlanságát” is érzékeltető elemzéseinkhez kapcsolódóan az afrikai rítusok egyik legsajátosabb képződményét, a dogonok központi rítuskomplexumát igyekszünk itt – néhány szakirodalmi idézet és háttérmagyarázat kíséretében – körbejárni. Illetőleg közreadjuk a Germaine Dieterlen által *beavatási szövegeknek* minősített, Marcel Griaule által gyűjtött és közreadott „recitátumok” fordításait a mítosz, illetve az afrikai mítosz kapcsán felmerülő problémák érzékeltetésére.

Nem kerülhetjük azonban meg, hogy a később magyar fordításban mellékelendő szövegek kapcsán ne szóljunk általában a dogon etnikai csoport néprajzi arculatáról, eredetéről, gazdasági és társadalmi életéről, és ne kíséreljük meg, hogy néhány hosszabb idézettel képet adjunk a szövegek mögött rejlő mitológiai összefüggésekről. Különösen, mivel egy olyan kultúrával állunk szemben, amely hosszú évtizedek óta tartósan felkelti a világ közfigyelmét, Magyarországon viszont a valós eredmények még mindig kevéssé közismertek, csak a zavaros ufológiai feltételezések terjedtek el.

Szíriusz-enigma: így vonult be ugyanis a csillagászat újkori történetébe és a modern mítoszkutatás területére az egyetemes emberi művelődéstörténetnek ez a – különféle más esetek mellett az általunk vizsgált nyugat-afrikai nép szájhagyományainak vizsgálatából is adódó – sajátos kérdőjele. Vajon mit rejtenek magukban a Mali fantasztikus táji arculattal rendelkező hegyes-völgyes vidékén, Bandiagara Mars-beli szikláin és a lábaiknál elterülő felföldön élő dogonok szóban és szimbolikus (grafikus) jelrendszerben is megfogalmazott mítoszai? Valamely fejlett, földön kívüli civilizáció hírnökei jártak bolygónkon a ködbe vesző múltban, és e látogatás emlékei villannak fel a hatvan évenként hét éven át újabb és újabb faluban lezajló, bonyolult csillagászati ismeretekre teremtésvíziót rákötő rítuslancoltatban? Vagy pedig valóban oly távolba elnyúlhat a mítoszokba burkolt történeti emlékezet, hogy az egy tizenkétezer évvel ezelőtt bekövetkezett

Új Forrás 2020/7 – Biernaczky Szilárd: Élő mítosz a rítusok „testében” (filozófia, mitológia, kozmogónia a dogon beavatási ünnep költészetében)

szupernova-robbanást képes közvetíteni a számunkra? S eközben egy különösen értékes hagyományos afrikai kultúra holdudvara is kiteljesedik?⁴

Ami a „földönkívüliek látogatását” illeti, annak széleskörű nemzetközi szakirodalma,⁵ (sőt, hazai lecsapódása is)⁶ ismeretes. Azonban a jeles szerzőpáros, Marcel Griaule és Germaine Dieterlen egy a Szíriusz csillagkép és a dogon mítoszok összefüggését tárgyaló (kétségtelenül első látásra megtévesztően hitelesnek tűnő „kozmológiai mitológémákat” magába foglaló) tanulmányára⁷ különféle szerzők olyan csillagászati fantazmagóriákat építettek rá, amelyek lehetetlenségét éppen csillagászok⁸ (köztük a magyar Gumán István egy kisebb német, majd egy teljesebb magyar nyelvű könyvében)⁹ tárják fel természettudományos alapossággal.

Így térjünk tehát vissza anyagunkhoz, és vegyük azt szemügyre a néprajz, illetve a folklorisztika szemüvegén át.

A dogonok vándorlásaik során négy nagy törzset formáltak, ezek: a Dyon, az Aron, az Ono és a Domno. A négy részre oszlás mitológiájukkal is összefügg. Minden dogon ma is őrzi annak tudatát, melyik törzshöz tartozik, egykor ez szabta meg településeik arculatát, de falvaikban ma már különböző ágakhoz tartozó családok élnek együtt. Az általuk sokkal ritkásabban elfoglalt síksági területen egyes lakosságú falvakban élnek szimbiozisban a moszikkal, a kurumbákkal, a bambarákkal és a szongájokkal.

Nyelvüket a kutatók többnyire a Niger-Kongo nyelvcsalád független csoportjának tekintik, bár vannak kísérletek, hogy kimutassák az ugyanebbe a nyelvcsaládba tartozó és számos nyelvet magába foglaló, mande nyelvcsoporttal való kapcsolatait.

Amint Dieterlen és Griaule könyvének bevezetőjében olvashatjuk: „a dogonok a Mali és Felső-Volta (ma: Burkina Faso) határánál elterülő vidéken élnek. E terület egy meredek sziklafalat képező hegyoldalból, egy hozzá kapcsolódó fennsíkból és egy azon túl elhelyezkedő, nagyobb kiterjedésű alföldből tevődik össze (a sziklafal környéke a legnépesebb). Állandó folyóvíz nincs, de az esős évszak idején sok időszakos patak keletkezik. A száhel típusú éghajlat négy (június közepétől október közepéig tartó) esős hónapot és hosszú száraz időszakot jelent. A nagy lombkoronával rendelkező fák eltűnése következtében az utóbbi évtizedekben – a riasztó híradásokból is tudhatóan – tovább növekedett a kiszáradás mértéke. Így a dogonok már régóta arra kényszerülnek, hogy a természetes víztározókban összegyűjtött és lefedett esővíz, illetve a gyakran 80 méter mélységre is leásott kutak segítségével próbálják biztosítani az emberek, az állatok és a földművelés vízszükségleteit.

A mintegy 250 ezernyi [ma talán már egymillió a népességszámuk – B. Sz.] dogon számos települést hozott létre az elmúlt századokban, amelyek falvakat, néhány esetben pedig kisebb városokat képeznek. A falucsoportok egy-egy vallási vezető fennhatósága alá csoportosulnak [...]

A társadalmi struktúra közös eredetét többek között egy 1954 áprilisi megartott szertartás tényei is igazolni látszanak. Az ötnapos rítus során a Kéla-i Dyabaté »családfa-mesterek« még a tető elhelyezése előtt belépve a szentélybe, egymást váltogatva idézték fel az egyetlen Isten által végbevitt teremtést, a mitikus családfákat, a *Masare* és *Keita*, va- 43
gyis a szövetséges családok történeti leszármaztatási sorait. Lényeges megemlíteni, hogy a genealógusok felsorolásaiban ezekhez a családokhoz (összesen 30 van belőlük) nemcsak a mande nyelvi csoportok, hanem Szenegál, Guinea, Elefántcsontpart, Togo, Ghána, illetve általában Nyugat-Szudán népességének nagy része is hozzákapcsolódott. [...]

A fennsíkon úgy hozták létre településeiket, hogy az élet fenntartásához szükséges megművelhető földeket nem foglalták el, hanem a sziklafal egy-egy törésénél hozták létre a falvakat (nem ritkán megközelíthetetlennek tűnő helyeket hatalmas kötérendszerrel hasznosítva). A dogonoknál – főleg a hagyományosabb sziklaparti és felföldi területeken – a falu magába foglalja a közös területeket, a közös raktárakat (magtár), az „»emberek menedékét« (*toguna*), ahol a férfiak gyűlnek össze, a menstruáló asszonyok faluszéli kunyhóit, a közösségi kultuszok oltárait, a kutakat, a víztározókat. Afféle »negyedek« találhatóak bennük, ahol a család-nagycsalád-nemzetség egy vagy több családi »ház« (*ginna*) körül csoportosul. [...]

A dogon társadalom hagyományosan szabályozott. Az élet és a mindennapok tevékenységének alapjául a különféle (ellentétes és kiegészítő) közösségi csoportok szolgálnak: a férfiak területe ellentétes a nők területével, a beavatottaké ellentétes a be-nem-avatottakéval. A dogonoknál a földművelők szemben állnak a kaszt embereivel, de ugyanakkor szimbiozist alkotnak velük. A dogon nép életében a társadalmi, gazdasági és politikai szervezet összefüggésben van a hit rendszerével.

Lényeges, hogy a gazdasági élet alapja a preállamiságot mutató földközösség. Ahol a törzs ősei letelepedtek, nem lehet sem eladni, sem megvenni a földet. Ugyanakkor a társadalmi hierarchiában elfoglalt rangja szerint mindenkinek joga van egy parcella megműveléséhez, amelynek az adott személy időszakosan a tulajdonosává válik.

Hitviláguk rétegeit a következők alkotják:

- 1) a legfelsőbb isten, *Amma*, a világegyetem teremtője,
- 2) az első (Amma által élő és lélekkel rendelkező) teremtmények, *Nommo* »mozgatói«, az emberek »ősei«, akikre Amma rábízta a világmindenség egy-egy részének igazgatását, ezek *Nommo dia*, *Nommo titiyayne*, illetve *o Nommo*. Az első kettő Ammával együtt a tűz-ég birodalomban székel. A harmadik az emberek »apja«,

Új Forrás 2020/7 – Biernaczyk Szilárd: Élő mítosz a rítusok „festében” (filozófia, mitológia, kozmogónia a dogon beavatási ünnep költészetében)

3) a négy család »ősei«, Nommo szent és feltámadt fiai, *Amma Széru, Lébé Széru, Binu Széru, Gyongo Széru* (illetve az ikertestvéreik), akiket szimbolikusan úgy tekintenek, mint a négy dogon törzs nyolc első őst. Ezek a mitikus lények »Amma szeme alatt« a világ fejlődésének a felelősei, az élet őrzői stb.,

4) a Róka, a Föld »ősi« megformálásának a tanúja, akit Amma letaszított a földre, hogy bevezesse a rendetlenséget és a tisztátalanságot a világmindenség megalkotása során. [...]

A család, a *ginna*, illetve az ősök kultusza a dogon társadalmi élet középpontja. A nagycsalád (*toгу* vagy *ginna*) apaági leszármaztatású.

A *ginna* szervezetének élén a *ginna bána*, a család pátriárkája, a legidősebb férfi áll, aki az alapító lakásában székel, a csoport anyagi és lelki javairól gondoskodik, letéteményese a vallás gyakorlásának. Ő ad nevet az újszülötteknek, felelős az ősök szentélyében elhelyezett temetési fazekasáru megszenteléséért, a holtak lelkének járó rendszeres áldozatok végrehajtásáért, a mezőgazdasági időszak alatti rítusok lebonyolításáért. A házasságot illetően általános az eredeti négy törzsen belüli párválasztás. Az exogámia a szabály a ginnán belül. Az ideális jelölt az anyai nagybácsi leánya.

A kormányzás szerve korábban a dogon társadalomban a vallási vezető szerepét betöltő *hohon*, illetve a hatalma alá helyezett pátriárkák tanácsa volt. A *hohon* mint politikai vezető osztott igazságot, biztosította a rendet a tanács tagjai révén, akik például felelősek voltak a piac rendjéért. A büntetés differenciált volt. A *hohon* napjainkra is megmaradt vallási vezetőnek, s mint ilyen, nagy hatalommal bír: ő a *lebe* (a törzsi szervezetet szimbolizáló intézmény) atyja, felelős a dogonok vallási gyakorlatáért. A négy dogon törzs *hohonjai* irányítják a tanács üléseit, amelyeket a közösséget érintő döntések, valamint a közös szertartások előtt hívnak össze. A *hogont*, akinek a rangja a papi hierarchiában a legmagasabbnak számít, mint Amma isten földi képviselőjét tisztelik. A *lebe* egyik szentélyét mindig a *hohon* lakóhelyén hozzák létre, egy másik szentélyt a falu főterén, szabadtéren alakítanak ki.

[...]

A sziklafal és a fennsík vidékén minden beavatott fiú az *Ava*, vagyis a Maszkos társaság tagjává válik. Mindegyikük köteles faragni (vagy faragtatni) egy maszkot, és hordani azt a temetési szertartásokon vagy a táncok során. Az *Ava* feladata többek között az első halott – a mitikus ős, *Gyongu Széru* – kultusza.

Az asszonyok ki vannak zárva mindenből, ami az álarcosok tevékenységére vonatkozik, mivel az összefüggésben van a halállal, és csorbítja a termékenységét. A hatvanévenként megrendezett szertartás-sorozat idején mindemellát az asszonyok *Jaszigine* – a mitikus női ős – képében egy méltósággal képviselve vannak a Maszkos társaságban, de az, aki ezt a figurát

»megjeleníti«, nem mehet oda, ahol az álarcosok vannak, és nem tanulhatja meg a titkos *szigüi* nyelvet sem.

Az asszonyoknak jelentéktelen szerepük van a közösség »politikai« életében, a férfiak alkotják a tanácsokat és a különböző társaságokat, ők hozzák a fontos döntéseket. Az asszonyok legfőbb szerepe, hogy a háztartást vezessék. Elsősorban anyák, táplálják gyermekeiket, ellátják férjeiket. Részt vesznek ugyan a vallási életben, de erről kevés ismeret áll rendelkezésre. Az asszonyok ugyanakkor viszonylag nagy szabadságot élveznek, rendelkeznek személyes javaikkal, megbecsüléssel és tisztelettel veszik körül őket.”¹⁰

A dogonok általános bemutatását követő idézet-, illetve szöveg-példa-sorunk – az afrikai szájhagyományok kutatásának a jellegét is jól példázva – azt mutatja meg, hogy a törzsi kultúrák esetében a folklorisztikai vizsgálódások számos buktatót rejtenek magukban. A Griaule által gyűjtött és itt magyar fordításban közreadandó szövegek előtt (illetve a dogon társadalom, kultúra, vallás alapvonalainak körvonalazása után) úgy tűnik, mindenképpen szükségesnek látszik a népcsoport kozmogónikus vonatkozásokkal, jelképes (szimbolikus) utalásokkal (ún. allúziókkal) bőven telített teremtés-mítoszának bemutatása is. Részben azért, hogy az utóbb következő „költői” szövegek kellő ismeretekre épüljenek, vagyis egész egyszerűen legalább *hozzávetőlegesen érthetőkké* váljanak. És főleg azért, hogy ennek az írás nélküli nyugat-afrikai népnek a körében létrejött mítoszvilág sajátos töredezettségével, formátlanságával, sőt, helyenkénti összefüggéstelenségével érzékeltethessük, az óind vagy az ógörög kultúra világából ismert teljes mitológiai rendszer csakis írásságra támaszkodva, valamilyen „tudatosan összegező” tevékenység nyomán jöhet létre. Ugyanakkor arról is szerezhethetünk benyomásokat, milyen nagyságrendű kutatási feladatot jelent egy ilyen típusú, csak a szóbeliségben élő, de az átlagosnál jóval bonyolultabb mitikus hagyományanyag megközelítése. Ennek egyébként jellegzetes – bár még mindig nem a teljes mitológiai (vallási) rendszer összefoglaló feltárásáig vezető – fázisának számított, amikor Griaule egy öreg pappal folytatott és a dogonok életfilozófiájára vonatkozó beszélgetés-sorozat közreadása (1938) útján kísérli meg feltárni a rítus/mítosz komplexum hátterét.¹¹ Tehát az élő mítosz által produkált szövegek, szövegegyüttesek (amint ez a fordításban közreadott énekciklusból is világosan kiderül) önmagukban legtöbbször nem merítik ki – sőt, sokszor inkább elfedik – a kozmogónikus képzetek teljességét.

A viszonylag korán meghalt Marcel Griaule (1898–1956) talán legfontosabb munkatársa és szerzőtársa, Germaine Dieterlen (1903–1999) 1982-ben,

Új Forrás 2020/7 – Biernaczyk Szilárd: Élő mítosz a rítusok „testében” (filozófia, mitológia, kozmogónia a dogon beavatási ünnep költészetében)

tehát jóval azután, hogy véglegesen hazatért egykori kutatásai színhelyéről (a harmincas-egyvenes-ötvenes években vett részt hosszabb gyűjtőutakon Maliban a Griaule-misszió résztvevőjeként, és tudomásunk szerint utoljára 1977 és 1984 között a hatvanévenkénti rítussorozat/ciklus nyomon követése céljából járt ott), közreadta az egyik dogon törzs, az Aruk történetét (genealógiáját) feltáró 885 soros epikus éneket.¹² A kötet hosszabb bevezetőjében található meg a dogon kozmogónikus mítosz egyik interpretációját (a Palau Marti által közreadott másik két változattól itt most eltekintünk):¹³

„Amint már hangsúlyoztuk, a kozmogónikus mítosz ismerete nélkülözhetetlen a »jelmondat« megértéséhez. A természetfölötti hatalmakra vonatkozó utalások és e hatalmak törvényei, valamint a beavatkozásaikkal előidézett különböző események igen gyakoriak. Ennek során meg kell állapítanunk, hogy a könyörgések főképpen Ammához, a legfőbb istenhez szólnak azért, hogy Amma gyermekei, a mandék e csoportja, tudniillik a dogonok megőrizték hitüket abban, aki őket a szirtfalakig elvezette.

Ez Nyugat-Afrika számos olyan népének közös mítosza, amelyek elismerik a mendékkal fennálló kapcsolataikat. Gyűjtöttek mítoszokat a dogonoknál, a bambaráknál, a malinkéknél, a bozóknál, a szoninkéknél és a miniankáknál is... Az iszlámra történt áttérések ellenére, amelyek már a Vagadu birodalom korában, majd később a mande régióban, körülbelül a 12. századtól kezdődően bekövetkeztek, és mindannak ellenére, ami manapság zajlik – a jelenlegi iskolai oktatás, valamint a mai gazdasági és politikai körülmények okozta fejlődés mellett is –, a hagyomány mindmáig megőrizte értékei legnagyobb részét.

Földrajzi vonatkozásban a mandékhoz kapcsolódó népségek érdekes együtteséről van szó, és e mitológia főtengelye a Niger folyása – annak forrásától a Débi-tóig. Olyan variánsai is vannak, amelyek bizonyos szekvenciákat gazdagítanak, vagy más részeket rövidebbre fognak. De az egésznek a lényege és témája ugyanaz marad. A nyelvi különbségek miatt a fő személyiségeknek, az adott etnikum szerint, más és más a nevük, de ugyanazokat a jellemeket mutatják be, akik ugyanolyan módon cselekednek, és ugyanazokat a funkciókat töltik be. A továbbiakban a dogon változatot foglaljuk össze.

Amma, a teremtő isten, megrajzolta magában a világ tervét és annak kiterjesztését, mielőtt azt megvalósította. Ahhoz, hogy ezt megtegye, felhasználta a »víz« elemét, és 266 »jelet« alkotott. Azoknak a kategóriáknak az előképét alkották ezek, amelyek szerint mindaz, amit a világegyetem tartalmaz, kialakításra és osztályba sorolásra kerültek. Amma tehát ilyen módon felvázolta, és a négy elemet használva, megteremtette azt az anyagot, amelybe az életet, illetve az ő szavát (*keresztény szóval: az igét*) belehelyezte.

Az első próbálkozás után, ami nem vezetett eredményre, Amma létrehozott egy végtelenül kicsi apróságot, amely a négy elemet tartalmazta. Ezt az élő atomot jelenleg a földön a *digitaria exilis* (*po pilu*), a fehér fonio magja szimbolizálja, a vízben a *clarias senegalensis* (*ánago no*), a harcsa petéje, és a térben a *Sirius* (*Sirius B*) bolygótársa, amelyet a »fonio csil- 47 lagának« (*po tólo*) neveznek. A végtelenül kicsiny apróság kifejlődve egy roppant nagy méhet képezett. Neve: »Amma tojása« vagy »a világ tojása« (*adunó tálu*), amely két iker elemből áll, és kettős méhlepényt (placentát) tartalmaz. E méhnek két emberpárt kellett megszülnie, Nommo mester két-két ikerpárját, az ember prototípusát, amelyek birtokolják az ígét, a »kijelentést«, amit számukra az alkotó engedélyezett.

De a tojás egyik feléből, határidő előtt, egy egyedi [vagyis nem iker – B. Sz.] hímnemű lény jött elő – a neve *Ogo* –, aki egyedül birtokolta a kialakulóban lévő világegyetemet, kitépott egy darabot a méhlepényből, amely egyfajta bárkát alkotott, s azzal *Ogo* leszállt az üres térbe. A kitépott darabból lett a föld, ebbe *Ogo* behatolt, hogy megpróbálja újra megtalálni ikertestvérét. Továbbment minden irányban a földben, amely még nedves és véres volt, készített öt sorban tizenkét vermet, kijelölve így az első mezőt. Kutatása a földön hiábavaló maradt, így újra felment az égbe, de Amma *Ogo* ikerpárját már rábizta a tojás másik feléből alkotott emberpárra.

Ogo akkor ellopott nyolcat az Amma által alkotott magokból. Ezek közül a fonio a világ csírája volt. Az ellopott nyolc magot levitte a földre egy lopótökből készített tökedényben, és elvetette. A magok legtöbbje eltűnt *Ogo* tevékenysége során, de a fonio kicsírázott, piros és szennyezett lett (*po bánu*).

Ogo elhamarkodott beavatkozása, a vérfertőzés, amelyet elkövetett, behatolva saját méhlepényébe, tudniillik »anyja« méhébe, és főképpen a lopás, valamint a fonio-vetőmagoknak ehhez a vérfertőzéshez való kapcsolódása súlyosan megzavarta a teremtés rendjét. Hiányos és tisztátalan lévén, *Ogo* állattá változott, a »Fakó Rókává« (*le Renard pale*, *Yurugu*, *Vulpes palida*), és átterjesztette a földre a saját tisztátalanságát, ami a földet kiszárította.

Hogy ezt a helyzetet orvosolja, Amma kasztrálta, majd feláldozta az égnek *Nommót*, a tojás másik feléből való férfimesterek egyikét, akinek vérét és kulcscsontjának magjait – az ember jövőbeni táplálékait – szétöntötte, hogy megtisztítsa a világegyetemet. Két karja kivételével testét – felosztva hatvan darabra és négy halomba csoportosítva – négy fa szimbolizálta, amelyek a vegetáció keretében hátramaradtak a feláldozással érvényre jutó megtisztulás tanúbizonyosságának.

Láttuk, hogy a Róka által elvetett fonio kicsírázott a Róka méhlepényében, majd piros és szennyezett lett. Azért, hogy azt elpusztítsa és

megakadályozza, hogy elterjedjen tisztátalansága az egész földön, Amma isten, az életre támasztás pillanatában a földre hajította az áldozat »szíve vérére«, »golyó formában«, ami lidércfényé változott. Ez a »vér« üllőt képezett, olyan lett, mint egy lángoló tömeg, mint »egy tüzes lidérc golyó«. Ez az üllő fordítva hullott le, kivájava a földből egy hatalmas üreget. A tisztátalan foniót elérte, de az kifröccsent, és lehullott az üreg mellé. Az üllő, a megtisztulás eszköze nem maradhatott ezen a beszenyvezett helyen. Kifreccsent az üregeen kívülre, és újraéledt kívül, egy félreeső helyen, ahol mélyen a földbe hatolt. Kiemelkedő részét a kovácsok hasznosították az első kohó megépítésekor. Ugyanakkor, amikor a »szív-üllő-vére« a földre repült, Amma a »lépe vérére« is lehajította, ami fémmasszává alakult (*sagala*). Ezt utóbb a kovácsok termelték ki, mielőtt a földi ásványból kivonták a vasat.

Miután újból összegyűjtötték a feldarabolt testet, Amma emberi formára gyúrta saját méhlepényének anyagával, majd pedig feltámasztotta azt (vagyis az egyik Nommo mestert, a feláldozottat). Leszállíttatta a Róka földjére a tojás másik felének a burkát egy derékszögű bárka (*koro*) formájában, elvitette a központba a férfi-Nommót, és feltámasztotta az ige, az ég és a víz mesterét, és négy másik vegyes párt, Nommo gyermekeit, akiket (az emberek őseit) ugyanabból a méhlepényből teremtett meg: a bárkától nyugatra Amma Szerut és ikernővérét (légnemű elem), északra Lébé Szerut és ikernővérét (földi elem), keletre Bindu Szerut és ikernővérét (a víz eleme), délre Gyongu Szerut és ikernővérét (a tűz eleme).

A tiszta földből készült bárka, amelyet arra szántak, hogy az elsőre helyezték, az összes állatot és növényt magába foglalta, amelyeknek meg kellett sokszorozódnuk, és el kellett foglalniuk az egész bolygót. Az egész létesítménynek a leszállása pedig egybeesett a napfény megjelenésével.

Amma ezután leszállíttatott a földre Yasával, a feltámasztott Nommo ikernővérevel egy pár kovácsot, akiket szintén a kasztrálás véréből teremtett, és szintén Nommo ikertestvéreinek kell őket tekintenünk. A kézművesmester leszállt, hogy a nemiség elemeit (pénisz és herék) mint szerkezetet szolgál-tassa. Megkapta az áldozat karját is, amelyből az anyagot készítette. A szexuális elemek a földön átváltoztak, hogy a kohó fúvóka nyílása és egyúttal a fűjtatója legyenek. Kivéve a magokat az ősi üllőből, Amma visszaadta azokat a nyolc őznek. Később a kapott szerszámokat alkalmazva ki tudták vonni, és meg tudták munkálni a vasat, be tudták vezetni a földművelési tevékenységet.

Amma ezután lehelyezte a földre, az áldozat véréből megteremtve, a genealógiák tudóját, a griot-t, aki az áldozat koponyáját magával hordta, hogy utóbb az számára dobként szolgáljon.

Később Amma előidézett egy napfogyatkozást, és ezalatt a földre helyezte emberi formában a Róka ikernővérét, Yasiguit.

Szárazság uralkodott a Róka földjén, és az emberek szomjasak voltak. A griot, majd a kovács beavatkozása nyomán az áldozat ikertestvére, az eső, az Amma által a kasztrálás folyamán megváltozott sperma, a napra hullott. Ez hozta létre az első tócsát, amelybe eredeti formáját visszanyerve a feltámasztott Nommo belement hal formájában, és »a tócsa Nom- 49 mója« nevet kapta. Földrajzilag ez a lecsapódás a Débo-tóhoz helyezhető. A Niger folyása képviseli ugyanakkor a feltámasztott test összességét. Egyidejűleg az eső által kivájt üreget Nommo betöltötte az ősi üllővel. Yasa, a feltámasztott ikernővér hallá változott, és behatolt a vízbe. Földrajzilag ez az esemény a Bosomtwi-tóhoz helyezhető.

A kijelentés [ige – B. Sz], amely megtartotta azt a feltámasztottat, akit »a tócsa Nommója«-nak neveztek, megmutatkozott ez utóbbi által a vízben. A földön lévő terület Binu Széru őshöz kötődik. Binu Széru ezt [vagyis a kijelentést – B. Sz.] átadta az embereknek. A griot, ráítve Nommo koponyájára, mint egy dobra, megismételte kijelentéseit. Ezt a megnyilatkozást a Szigüi megünneplésével szentesítették: a sör elfogyasztása által a »kijelentések« behatoltak az ősök testébe, és ugyanakkor az ősi magvak szimbólumai az ő kulcscontjaikba.

Ezt az első felszentelést követően került sor az első házasságkötésekre. A négy mitológiai ős kicserélte ikernővéreit, kettenként: Amma Széru feleségül vette Lébé Széru ikernővérét és fordítva, Binu Széru feleségül vette Gyongu Széru ikernővérét és fordítva. Ezeknek az egyesüléseknek az elsődleges célja az volt, hogy egymás között társuljanak: a) a négy égtáj (egyrészt nyugat és észak, másrészt kelet és dél), b) a négy elem (egyrészt a levegő és a föld, másrészt a víz és a tűz), c) az érdekeltek kulcscontjainak a tartalma.

Ezek a pozíciók a földön az emberi nem élete megszervezésének a kezdetekor egyaránt meghatározták minden egyes ős alakot öltött szerepét.

Amma Széru, a négy fivér közül a legidősebb, berendezte a család lakóhelyét, ahol a négy házaspár menedéket talált. Fölépítette az Amma istennek szentelt oltárt, továbbá a Nommo-tócsának szentelt oltárt, és azon mutattak be áldozatot, hogy elnyerjék a családban született gyermekek lelkét, (fölépítette) a kivájt követ, ahová utóbb eljöttek szomjukat oltani az elhunytak lelkei, (fölépítette) a családi magtárat. A cselekedeteknek e sorozata megszentelte a család egységét, amelynek ő volt a főnöke, és amit ettől kezdve úgy mondtak, a »ginna tulajdonosa« (*ginna bana*). Eredetükre és annak létrehozására emlékezve, ami megvédte közös őseiket, a dogonok kinyilvánították: valamennyien egyetlen család (*toгу túru*), illetőleg ugyanazon család (*toгу tumoy*) leszármazottai.

Lébé Széru kijelölt öt parcellát az első mezőtől nyugatra, és pedig oly módon, hogy azokat elszigetelje attól a tisztátalan földtől, ahová a Róka

Új Forrás 2020/7 – Biernaczyk Szilárd: "Éő mtoosz a rñusok „testében” (filozófia, mitológia, kozmogónia a dogon beavatási ünnepe költészetében)

behatolt. Ide vetette el a kovácsok által hozott öt magot, és hasonlóképpen a *hibiscust* (a törökrózsa nevet viselő díszcserje), amellyel körülvette azt a mezőt, amelyet az »ősök mezőjének« (*vageu min*) neveztek. A betakarított termést megőrizték a *gínna* nevű raktárban. Binu Széru megművelte és learatta a Nommo-tócsa két mezőjét (rizs és kis köles). Gyongu Széru megművelte és learatta az eredeti mezőtől észak-keletre elhelyezkedő és a Róka által bevetett mezőn a foniót.

Első házasságából a négy ős mindegyikének három gyermeke született. Ezeket az iker- és egyedi születéseket két vonatkozással kapcsolatban kell számításba venni: a) az állam és a nemzetség főnöke legfőbb funkciójával, b) a mezők felosztásával és megművelésével, és c) azokkal az eseményekkel kapcsolatban, amelyek a földön folyó emberi élet első három évét jellemzik. Ezeket az eseményeket Yasigui jelenléte határozta meg, aki összeházasodott folytatólagosan a négy ős közül hárommal.

Az első évben Amma Szérúnak, Lébé Szérúnak és Bindu Szérúnak voltak ikrei (fiúk), mert együtt műveltek meg egy tiszta földet (*vageu* mező és a tócsa mezője), tiszta maggal bevetve azokat. Gyongu Széru, aki egyedül művelte meg a foniót – azt a tiszta magot, amelyet a Róka tisztátalanná tett –, nem tudott ikreket nemzeni. A második évben a mezőket különféleképpen vetették be, és a betakarítást felosztották. Valójában ebben az évben Lébé Széru feleségül vette Yasiguit. Bár Yasigui elfogyasztotta a »piros« foniót az előző évben a Róka által erre buzdítva, ő álnokul megétette a férjét. Lébé Széru kulcsfontosságú kiűrtették tartalmukat, amelyeket tisztátalan fonio helyettesített, és ezáltal lényegében kitiltatott a család mezőjéről. Hogy megszabaduljanak tőle, Lébé Szérút megszentelték a Róka foniójának az ürege fölött, és elföldelték a család mezőjén. Akkor a kovács közbelépett a »tócsa Nommoja« mellett, hogy elnyerje az ősök feltámasztását: két kígyó láttán elhagyta a mezőt. Az egyik azt mondta, »belülről« (*de lebe*), a másik azt mondta, »kívülről« (*para lebe*).

Hogy megtisztítsák a földet és a föld mélyét, legelőször a két kígyó mindegyike egy földalatti körutat tett, ennek során kiemelkedtek a tengerparti lagúnákban, délre, azután visszatértek kiindulási pontjukhoz.

Amma Széru meghatározta északon Lébé mezőjét, fölépített egy áldozatokra szánt oltárt, megfosztotta trónjától »Lébé atyát« (azaz: papot), és az a »Hogon« címet viselte. Az egyik kígyó (*de lebe*) lett az oltár őrizője, és a másik kígyó (*para lebe*) virrasztott a mezők és a termés fölött.

Az üllő őseinek az egyesüléséből, majd a leszármazottaikból született emberiség továbbfejlődött, és megszervezték az életet a földön. Ennek a szervezetnek az alkotó elemei a következők voltak: egyrészt az éjszaka, a szárazság, a terméketlenség, a zűrzavar, a tisztátalanság és a halál, a Róka birodalma; másrészt a nappal, a nedvesség, a termékenység, a rend, a tisztaság

és az élet, Nommo birodalma. Ennek a szervezetnek az egyes szakaszai és azok az események, amelyek e szakaszokat jelzik, kiterjednek a mítoszokra, Nommo (*ba atya*) leszármazottainak első öt nemzedékére, és a hatvanhat esztendő alatti mitológiai ősökre (előbbieik fiaira: *unu*).

Ez magával hozta nevezetesen a megművelt földek kiterjedését és elosztását, a szülői és a házassági szabályokat, a lakóhely fejlődését stb. E fontos eseményekhez kapcsolódva mindegyik család első nagy emberpárja leszármazottainak a nemzedékeiben előtűnt valamennyi társadalmi és vallási intézmény. Ebből a szempontból a dogonok egy szülői és anyajogú mitológiai rendszert dolgoztak ki, amely négy családra és öt generációra épült. Ezek a *ba, unu, tire, jene, kumo* nevet viselték. Bármely jelenleg élő egyén: négy generáció fölött és négy generáció (az övéi) alatt helyezkedik el.

A férfi ősöknek tulajdonított nevek – a szó: *s:ru* (széru), amely neveikhez kapcsolódik, azt jelenti, »tanúbizonyosság« – szimbolikusan a legfőbb dogon kultuszok felelőseinek a funkcióira hivatkoznak: Amma kultuszára, a családi leszármazási vonal őseire, Lébére a közösség szintjén, a feltámasztott Nommóra a klán szintjén, a temetés kultuszaira és a maszkok intézményére. Más szempontból, elméletileg, a négy nagy dogon törzset úgy tekintik, mint választ az emberiség négy ősi emberpárja mitológiai leszármaztatású családjára.

Igaz, az ige birtoklása által az egyedül született Róka nem tudott uralomhoz jutni, amint azt szerette volna: sorsa az volt, hogy hiába kövesse ikernővérét, Yasiguit. Zavart keltő kezdeményezései a bolygón kezdettől a halál feltűnését hozták magukkal. A világegyetem oktatójának, a szó, a víz, az élők lelke és a termékenység abszolút mesterének, Nommónak a szerepe abban állt, hogy korlátozza a Róka által előidézett pusztítást. Ebből a célból elosztotta és csoportosította a világegyetem valamennyi építőelemét, azokat irányította, majd utóbb szabályozta kapcsolatukat a tilalmakkal.

Így mindezen elemek kategóriáinak huszonkét legfőbb családját úgy nevezték: »a Nommo huszonkét foga«, és közéjük kerültek be az újjászervező szavak, míg további két kiegészítő családot Nommo elődje, a Róka képviselt.

De ahogy a Róka cselekedetei és általuk keltett zűrzavar folytatódott, ugyanúgy Nommo is kijelölte a folytatólagos szakaszokat sokféle módszerrel, amelyek a Rókat leleplezték az emberek előtt, és ez egy örökké tartó helyreállítási cselekvéssort eredményezett. A földművelés gyakorlata, ez az alapvető tevékenység megtisztította a földet, és elősegítette az emberi nem elszaporodását: az emberek olyan nagyszámúak lettek, mint a fonio, amelyből a világegyetem származott.”¹⁴

A Marcel Griaule könyvében közreadott rítusszövegek,¹⁵ amint már említettük, viszonylag számosak, egy helyütt azonban találunk egy összefüggően, „Szigüi nyelvű szövegek” címmel ellátott, 782 soros ciklust, amely a maszkos szókások verbális anyagából összegyűjtve a dogon teremtésmítosz 52 néhány mozzanatát fogja egybe. E ciklust apróbb módosításokkal adta közre a későbbiekben afrikai rítusszöveg-gyűjteményében (különféle helyekről kiemelt szövegek antológiája) Germaine Dieterlen.¹⁶ A különös figyelmet érdemlő szöveganyag értelmezése céljából itt közöljük a szövegekhez általa készített bevezetést:

„A dogonoknál a későbbiekben következő szövegeket »szigui« nyelven mondják el (*sigi so*). Ez a nyelv jelentős mértékben eltér a népesség folyóbeszédétől.

A Szigui maga bonyolult szertartás, hús napig tart, és a dogonok ezt az ünnepet hatvan évenként rendezik meg. Bizonyos számú település lakossága együtt ünnepli meg a Sziguit, ami utóbb a falu egy másik csoportjánál megismétlődik. Ez a szertartás jelentős kiadásokkal jár, mert ilyenkor minden férfitől megkövetelik, hogy költséges díszeket (ékszereket) és öltözetet készítsen, és a családoktól, hogy nagy mennyiségű ennivalót és kölesből előállított sört biztosítsanak.

Bizonyos számú jelöltnek – akiket a tisztátalan [a még fel nem avatott – B. Sz.] férfiak közül választanak ki – magányba kell vonulnia, és megbízzák őket az erre az alkalomra kifaragandó nagy maszk őrzésével. Ez a maszk (kígyó formájában) Gyongu Szérut jeleníti meg, a negyedik őst, aki az újjászületett Nommóval és az első emberekkel a bárkán alászállott. A sok-sok bonyolult esemény folyamán ez az őс meghalt. Az ő halála hozta magával, aminek azóta a föld valamennyi élőlényé áldozatul esik.

A Szigui szertartás egyidejűleg két nagyfontosságú mitikus eseményre emlékeztet:

– a »szó« [ige – B. Sz.] feltárlására – amit Amma a feltámadott Nommóval közölt, hogy adja át az embereknek, az ő lemenőinek – és a »szó« átadását követő első Szigui ünnepre, továbbá

– a Gyongu Széru gyászfelvonulás bemutatására, e temetés szertartásaira (*dama*). Ezek hatására átcsoportosítják őseik szellemét, amelyek viselőjük halálakor szétszóródtak. A szellemeket ugyanakkor a cselekezőképes és az emberek irányában jótékony őсök rangjára emelik. A szertartásokat az évek folyamán elhunyt mindkét nembeliek részére megisméltik.

A »szó« feltárlása, majd a titkos nyelv megtanulása az őс halálát követően – ez az alapja a bemutatásra kerülő szertartásoknak. A szertartások kapcsolatban állnak a sör rituális elfogyasztásával, mert a sör elkészítése a feltámadás szimbóluma. Ugyanis Nommo feltámadására emlékeztet, és –

a feltámadáshoz hasonlóan – arra, amikor az első halott az ősök rangjára emelkedett.

Miután a különböző családi oltárokon áldozatot mutattak be, amelyek során a feldíszített, gazdag öltözékű emberek az áldozati oltárok körül járnak-kelnek, mindenki leül a maga rituális »bot-székére«, hogy közösen igyanak a szigui-sörből. Ez az áldozati cselekmény a társadalmi csoport minden tagja számára emelkedést jelent. A Szigui-szertartás – amely egy életszakaszt lezár, és egy másikat megnyit – a magzati állapotban lévő gyermek számára is érvényes, mert az egyik jelölt, aki elkíséri és segíti az embereket, egyben az érintett települések valamennyi asszonyát képviseli.

A szertartások előtt a Szigui-jelöltek – akik a »nagy maszk« őrei, a nagy maszké, amely a negyedik ősnek szentelt oltár – visszavonulnak, és beavatáson esnek át. Nevezetesen megtanulják kívülről a titkos nyelvű hosszú szövegeket, amelyeknek itt egyfajta tartalmi kivonatát adjuk. A jelöltek ezeket a szövegeket a temetési szertartások és a »dama« alkalmával a teraszok [Bandiagara szikláiról van szó – B. Sz.] emelt szintjéről adják elő. Megbízásuk addig tart, amíg a helyükbe nem lépnek a következő Szigui folyamán kijelölésre kerülő új beavatandók. A titkos nyelvű szövegek burkoltan és igen rövidre fogva elmondják a világ teremtését, vagyis az isten, tehát Amma cselekedeteit. Ezt követően megemlékeznek a bákába szállt Nommo és az emberek alászállását megelőző mitikus történésekről, majd az első emberek életével összefüggő eseményekről számolnak be. Végül a halál megjelenésének és a temetési szertartások megalapításának a történetét mondják el.”¹⁷

Következzenek ezután a dogon beavatási rítusszövegek, amelyek jól mutatják az ismétlésekkel, paralellizmusokkal, vagyis a különféle szintű nyelvi sztereotípiákkal teli szájhagyományozó stílus alapvonásait, ugyanakkor poétikai értékekben is igen gazdagok.

Új Forrás 2020/7 – Biernaczky Szilárd: Éő mítosz a rítusok „testében” (filozófia, mitológia, kozmogónia a dogon beavatási ünnep költészetében)

¹ Isidore OKPEWHO, *Myth in Africa. A Study of Its Aesthetic and Cultural Relevance*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983, 45.

² *Uo.*, 59.

³ BIERNACZKY Szilárd, *Mítoszok és mesék a hagyományos afrikai közösségek életében*, Valóság, 2002/1, 11–12.

⁴ Vö. Robert K. G. TEMPLE, *The Sirius Mystery*, London, Sidgwick and Jackson, 1976. Brecher viszont teljes mértékben kételkedik: Kenneth BRECHER, *Sirius Enigmas = Astronomy of the Ancients*, szerk. Kenneth BRECHER – Michael FREITAG, Cambridge, MIT Press, 1979, 91–115.

⁵ Lásd többek között: Eric Guerrier, *Essai sur la cosmogonie des dogon. L'arche du Nommo*, Paris, Éditions Robert Laffont, 1975.; TEMPLE, i. m.; Dieter B. HERRMANN, *Das Sirius-Rätsel oder ein hoffnungsloser Fall*, Berlin, Archenold Sternwarte, (Vorträge und Schriften, 61), 1982.; Ian RIDPATH, *Investigating the Sirius Mystery = Paranormal Borderlands of Science*, szerk. Kendrick FRAZIER, Buffalo, Prometheus Books, 1981, 348–354. És folytathatnánk a sort, a hetvenes-nyolcvanas években a brit csillagászati folyóiratokban (pl. *Astronomy*) folyamatosan vita folyt a kérdéstről.

54

⁶ NEMERE István, *A dogon mitológia rejtélyei*, Ifjúsági Magazin, 1982/1, 47–49. Továbbá újabban SZÓKE Miklós Árpád, *Szíriusz gyermekei. A dogon mítosz nyomában / A dogonok mítosz-történetéről*, Pécs, Pécsi Direkt Kft. Alexandra Kiadója, [2001]. Utóbbinál zavarosabb könyv aligha szegélyezi a magyar művelődéstörténeti szakirodalmat.

⁷ Marcel GRIAULE – Germaine DIETERLEN, *Un systcme soudanais de Sirius*, Journal de la Société des Africanistes, 1950, 273–294. A szerzőpárostól lásd még: *Signes graphiques soudanais*, Paris, Hermann et Cie (Cahiers de l'Homme), 1951.

⁸ BRECHER, i. m.

⁹ István GUMAN, *Die Astronomie in der Mythologie der Dogon*, Berlin, Treplow (Vorträge und Schriften der Archenhold-Sternwarte, 59), 1989.; GUMÁN István, *Dogon mitológia és csillagászat*, szerk., függelék, bibl. BIERNACZKY Szilárd, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi, 2006.

¹⁰ Marcel GRIAULE – Germaine DIETERLEN, *Le renard pâle*, Paris, Institut d'Ethnologie, 1965, 13–58. (Kivonatos fordítás.)

¹¹ Marcel GRIAULE, *Masques Dogons*, Paris, Institut d'Ethnologie, 1938.

¹² Germaine DIETERLEN, *Le titre d'honneur des Arou (Dogon, Mali)*, Paris, Société des Africanistes, 1982.

¹³ Montserrat PALAU MARTI, *Les Dogon*, Paris, PuF, 1957, 53–59.

¹⁴ DIETERLEN, *Le titre d'honneur des Arou (Dogon, Mali)*, 17–22.

¹⁵ GRIAULE, *Masques Dogons*, 79–151.

¹⁶ Germaine DIETERLEN, *Textes sacrés d'Afrique Noire*, Paris, Gallimard, 1965, 219–238.

¹⁷ *Uo.*, 219–220.

DOGON BEAVATÁSI 55

SZÖVEGEK

FÖLD ÉS ÉG VISZÁLYKODÁSA

(*Azt mondja*) a Föld: (*én vagyok*) a (*leg*)öreg(*ebb*).
(*Az mondja*) az Ég: (*én vagyok*) a (*leg*)öreg(*ebb*).
Amma haragos szíve hevessé, hevessé (*vált a dühtől*).
(*Amma*) az Eget letaszította a Földre.
A Föld kicsi.
Az Ég a (*leg*)öreg(*ebb*)!
Baj (*zúdult*) az emberekre.
Baj (*zúdult*) a férfiakra.
Baj (*zúdult*) az asszonyokra.
Baj (*zúdult*) a gyermekekre.

AZ EMBEREK ÚJRATEREMTÉSE

Amma szíve nyugodt volt.
Az Ég újra fölszállt, apja házában üldögélt.
Az Ég újra fölszállt, Amma (*újra teremtette*) a férfiakat,
jól végezte a dolgát.
Asszonyokat (*újra teremtette*), jól végezte a dolgát.
Gyermekeket (*újra teremtette*), jól végezte a dolgát.
A Földre helyezte őket.
Amma Jébanokká (*változtatta*) a kígyókat,
jól végezte a dolgát.

A FÖLD ÉS AMMA ISTEN VISZÁLYKODÁSA

56 Ó Amma, légy üdvözölve!
Föld, légy üdvözölve!
(Azt mondja) Amma: (én vagyok) a (leg)nagy(obb).
(Azt mondja) a Föld: (én vagyok) a (leg)nagy(obb).
Amma szíve haragos (lett), haragos (a dühtől).
(Amma) felszállt az Égbe.
Nem esett többé az eső.
Egy asszonynak, ki jót tett velünk, a szíve szomorú lett.
Kezébe fogta a tökedényt,
Bement a csűrbe,
A tökedénybe kölest öntött.
Útnak indult.
Leült a látó ember házában.
„Köszöntelek, látó ember!”
„Ülj le!” (mondta a látó ember).
„Oh! Szívből üdvözöllek!
Félelem tölti el a szívünket.”
A jós (látó ember) zsákját kezébe vette.
Levegőbe dobta a jóserejű kavicsokat,
Jobb kezével vonalat húzott a földön.
„Jót ígérnek? Bajt ígérnek?
Jóra (fordulhat még) a baj.”
Amma a (leg)nagy(obb).
A Föld a (leg)kis(ebb).
Ammának nyugodt volt a szíve.
Az Ég vize a Földre hullott.
A víz belefolyt minden repedésbe.
Szájával minden itta a vizet, (megtelt minden) bendő.
Amma nagy.
A Föld kicsi.

AZ ŐS HALÁLA

Később (*a férfiak*) levetették (*a rostmaszkot*).
A rostmaszk fonatokat a kő(*verembe*) tették.
Albarga, a vén azt mondta (*nekik*), hogy boruljanak térdre.
„Ha nem borulnak térdre, baj keletkezik”
A férfiak mind magukra öltötték a rostmaszkot.
Ütötték a dobot, szorgosan ütötték.
Táncoltak (*a férfiak*) a lábukkal, táncoltak a karjukkal.
A vénember szíve gyorsan dobolt, nyugtalan, nyugtalan lett.
A vénember lefeküdt az útra.
Kígyóvá változott.
Belépett a maszkok közé.
A kígyó torkából (*zuhogtak*) a sértő szavak.
A kígyó feje lecsuklott.
A rostmaszk fonatokat a kő(*verembe*) zárták.

57

AZ ŐS TEMETÉSE

Rátették a halott ember lábára a tűzvörös, tűzvörös szemű
rostmaszkokat.
Rátették a karjára.
Rátették az arcára.
Betették (*a halottat*) a kőverembe.
Bemásztak a hullaférgék a verembe, rágni kezdtek.
A halott emberért minden asszony szeméből folyt a könny.
A halott ember a maszkok ura lett.

AZ ELSŐ „NANI”¹ KIVÁLASZTÁSA

- 58 Egy asszony gyermeket szült.
Olyan volt a gyermek szeme mint a kígyó szeme.
Vörös volt, vörös a gyermek teste mint a kígyó teste.
Nem értette ezt mind a férfiak szíve.
Elmentek a férfiak mind a látó ember házához.
„Köszöntünk, látó ember!
Oh! (*Szívből*) köszöntünk!
Mi tudatlanok vagyunk.
Félelem tölti el a szívünket.”
A látó ember jövendőmondó zsákját a kezébe vette,
Levegőbe dobta a jóserejű kavicsokat.
Levegőbe dobta a jóserejű kavicsokat, jobb kezével vonalat húzott
a földön.
„Jót ígérnek? Bajt ígérnek?
Jóra (*fordulhat még*) a baj?
Rontás jött rátok.”
A látó ember (*azt mondta*), fogjanak fejszét, menjenek a bozótosba.
Vágják ki a fát a fejszével, döntsék a fát a földre,
Tegyék a fát a gyolcsra, fejükre, térjenek haza.
A férfiak mind tudtak fát faragni, elkészítették a Nagy Maszkot.
Fogtak egy csirkét.
Fogtak egy kutyát.
Fogták a szezámolajat.
Fogtak egy agyagfazekat, (*mindent*) a kígyó mellé tettek.
A lecsuklott fejű férfi szíve hevesen dobolt.
„Minden férfi boruljon térdre a halott ember előtt,
(*hogy megkövethesse őt*).
A halott ember szíve felderül.”

(Fordította: Biernaczky János és Biernaczky Szilárd)

¹ A 'nani' szó egyszerre jelenti azt az őst, aki szellemi képességeinek egy részét elküldte egy családbeli újszülöttnak, és egyúttal az utóbbit is, aki a szellemi hagyatékban részesült.

A rítus/rituálé szabályozott, szekvencializált, tehát önmagában strukturált, egy közösség által, illetve egy közösség számára végrehajtott cselekvés. Konstitutívnak tekinthetjük az alábbi, a vallási és a világi rituáléra egyaránt érvényes elemeket: (1) a rituálé egy szabályozott cselekvést ismétél; (2) világos és egyértelmű, inszceniált és teátrális, adott esetben egy különös ünnepélyességig menő; (3) esztétikailag megformált és önreferenciális; (4) szimbolikusan érthető; (5) szereplőket igényel, akiknek különös legitimációjuk van erre, és további résztvevőket, akik elismerik a rituálét, illetve akikre az kiterjed. Ebben az egész formáját meghatározó integratív összességben vesz át a rituálé specifikus társadalmi és kulturális funkciókat, s így van kommunikatív jellege.

Wolfgang Braungart 59

RÍTUS ÉS IRODALOM¹

Alapvető társadalmi cselekvéstípusként a rituálé (mint tág fogalom) magában foglalja a vallási rítust (vallási kultusz, liturgia), a profán rituálét (ünnepek és ünnepségek, melyek az egyéni életutat kísérik és kiemelnek különös stációkat, vagy a kollektív életet strukturálják), a hagyományos szokást (például büntetési szokások, egyesületi rituálék) és a speciálisan szabályozott, intézményesített, gyakran államilag szervezett ceremóniát (parlamentari ciklus megnyitása, hivatalba lépés, koronázások, államfői látogatások). Egyáltalán nem szükségszerű azonban, hogy a rituálé formális, szigorú, komoly gyakorlat legyen – gondoljunk csak a gyerekzsúrokra vagy az esküvőkre. A nevetésnek is lehet rituális helye (farsangi szokások), akár vallási keretek között is (*risus paschalis*).

A RÍTUSOK TÍPUSAI

Bár a rítusok biológiai-antropológiai rendelkezések alapjául szolgál(hat)nak – ami egészen nyilvánvaló az emberek „párvási rítusainál” –, a rítusok kultúrantropológiai meghatározását le kell szűkítenünk arra, hogy a rítus egy jelentőségteljes, szimbolikus ismételt cselekvés a rítusok (rítusosodás) biológiai felfogása szerint; egy olyan viselkedésminta, ami egy másik biológiai funkcióval összefüggésben konzekvensen és szükségszerűen zajlik le.

Forma és jelentés, valamint szociális funkció szerint is több rituálétípust tudunk megkülönböztetni: például átmeneti rítusokat (*rites des passages*, Arnold van Gennep); vadász-áldozat rítusokat (Walter Burkert); bűnbak-rituálékot (René Girard); társadalmi rítusokat, amelyek olyan különleges rítusok,

amelyek megtapasztaltatják és megerősítik a közösséget (közösségi érzést) a szociális határokon túl is (Victor Turner); tisztítási és tisztasági rítusokat (Mary Douglas). Ezeket a rítustípusokat a szakirodalom még tovább tudja bontani: vannak szemantikai-tematikus, szociális-funkcionális és formális-strukturális rítusok. Ez különösen jól megmutatkozik a tragédia műfajánál, ami az áldozati rítusokból eredeztethető.

VALLÁS, CIVIL VALLÁS ÉS RÍTUS

A rítus minden vallás és társadalom egyetemes kulturális jellemzője lehet. A vallások és a társadalmak ugyanis erősen megkövetelik az ismétlődő, szociális gyakorlatokat, amivel begyakoroltatják a helyes cselekvési formákat és a helyes életvitelt, amivel be tudják mutatni és tisztelni tudják a szent dolgokat és végre tudják hajtani a vallási és világi közösségek építését.

Már a történelem előtti korokból való emberi nyomok (amennyiben értelmes és jelentésre törekvő fajtából valók) is gyakran rituális gyakorlatokra utalnak. A vallásra épülő társadalmakban a rituális rend (mint a rituális gyakorlatok a növényi ciklusokban, az egyházi év rendje) képes az egész életnek egy egységes rituális struktúrát adni. A vallásszociológia azonban már régóta egyértelművé tette, milyen erős a szociális és kulturális gyakorlat a modern társadalmakban is, amelyek egyébként világinak határozzák meg magukat, mégis sok religioid elemmel, struktúrával vannak átitatva (a szóképzés Georg Simmel és Robert Musils szóhasználatának átvétele: „ratioid”). Érdekes ezzel a szemmel figyelni a religioid dimenzióját az állítólagos világi rítusoknak is, mint például ahogy az a politikában megfigyelhető. A totalitárius rezsimiek (nemzeti szocializmus, sztálinizmus, ifjúavatás az NDK-ban) előszeretettel használják ezeket a rítusokat, hogy a politikájukat esztétikusan performatívvá, teátrálissá és színpadiassá tegyék. A szintén világi polgári társadalomban is vannak megkerülhetetlenül érvényes, közösséget meghatározó, összekötő értékek, amelyek ápolása a civil vallás kategóriájába esik. Megkívánják a performatív bemutatást és az esztétikai megtapasztalhatóságot, éppen úgy, ahogy azt a rítus lehetővé teszi (nemzeti ünnepek, hivatali dolgozók napja, a munka ünnepe).

Nem szűkíthető be azonban a rítus a vallás területére a szűkebb, talán formai rituális vagy rituális periodikus vagy civil vallási értelemben, még a rítusszeptikus, önmagukat individuálisan értelmező modern társadalmakban sem. Ez annál is inkább így tűnik, mert az emberek „kimerült én”-je (Alain Ehrenberg), ami a modern korban mindig megfordul, szintén az értelem megtapasztalását keresi a cselekményismétlődésekben, és ezeket meg is találja a kultúrában. Ezért meg lehet bízni az emberekben, mert ezeket a rítusokat,

értelemkereséseket már ismerik, nem kell újra feltalálni és újra kiépíteni. Így érthető az is, miért fordultak az emberek a romantikában a nagyon erősen rituális katolicizmushoz. Már a felvilágosodás évszázada – a maga emberi értelembe való hitével, ami alapvetően lehetővé teszi számára, hogy a feladatokat és konfliktusokat saját maga oldja meg – egyidejűleg a titkos szövetségek és társaságok évszázada is, amelyekben erős a rituális gyakorlat a szociális integrációra (mint a szabadkőművesek). Csak a rítusszkeptikus protestantizmus fedezi fel a jelenben a rítusok tehermentesítő funkcióját. Szabadság és önmeghatározás az egyik oldalon, szenvedély és valahova tartozás a másik oldalon: ez két oldala ugyanannak a modern érmének. A rítusok képesek a változásra és képesek alkalmazkodni a történelmi funkcionális elvárásokhoz. De ragaszkodnak a konzervatív gyökerekhez; a fejlődési kényszernek és az „élménytársadalom” (Gerhard Schulze) növekedésre való igényének sem rendelik alá magukat anélkül, hogy saját magukat meg ne szüntetnék. Ez a modern eredetiség- és a fejlődésetztétika számára is nagyon jelentős. A *Renouveau catholique* is a modern francia intellektuális és esztétikus kultúrából jött. Ez a példa pontosan mutatja, hogy a rítusok konzervativitása pontos helyet foglal el a társadalmi dinamikában, ami azt illeti, még a kulturális dinamikából is hozzá tud járulni.

61

RÍTUS ÉS IRODALOM: TÉZIS

A rítus (szertartás) előadás-jellegű: olyan élmény és esemény, mely érzést és jelentést, egyértelműséget és jelentőséget is hordoz magában. Ez a rítusban való aktív részvétellel és annak megfigyelésére is vonatkozik: mindkettő részvételt igényel. A *vallási* rítusok eseményeinek jelentését meg kell tanulni, éppen ezért azokat láthatóvá kell tenni. Az ember csak egyszer tapasztalhat meg *valamit*. Még azok is, akik az áhítatos befelé fordulás hipnózisát úzték, a nézeteikben osztozó emberek közössége által létrehozott társas teret keresték, ezáltal téve lehetővé gondolataik kifejezését, ami által létezésük valósággá vált. Következésképpen egyaránt gyümölcözők voltak az irodalmi térben is. Így a vallások mindig az esztétikai élmények előadásai is. Emiatt a vallás és a művészet szorosan kapcsolódik egymáshoz. A szent és a világi rituálék egyaránt esztétikát követelnek és teremtenek meg. Ebből a szempontból kiindulva a rituális teóriák megbízható bizonyítékokkal rendelkeznek, melyek szerint a kulturális evolúció során egyfelől a vallás, másfelől a művészet, az irodalom, a zene, a (szent) színház egymás mellett alakultak ki. Folyamatosan egymásra utaltak, majd megkülönböztették önmagukat a másiktól. Egyszerűen nem lehet az egyiket

a másiktól származtatni (mint például a rítust sem lehet a mítoszokból, és a mítoszokat a rítusokból származtatni, ahogy a korábbi rítustan-vitákban gondolták).

62 Még ma is, az irodalom minden szintjén beigazolódik, hogy a rítusokhoz sok szállal kötődik. Akár a mű megalkotását, annak recepcióját, akár annak esztétikai formáját, szerkezetét, tartalmát, tematikus pozícionálását, társadalmi elhelyezkedését és szervezetét nézzük. Ez a felsorolás is az irodalom általi *esztétikai* megerősítés létét támasztja alá. Ez különösen evidens az irodalomban, mely rítusokhoz igazodik, azok működéséhez tartozó. Ezért az irodalmat abban az összefüggésben kell kutatni, ahogyan esztétikáját és poézisét formálja. Ez különösen igaz a vallási kontextusban szerepet játszó rituális szövegekre (szertartások szövegei, zsolttárok, litániák, karácsonyi és húsvéti szövegek). Amikor világi társadalmi módon használjuk őket, az irodalmi szövegek vallásos szertartásoknál is tetten érhetőek, és használatukat ezen szertartások is támogatják (írószövegségek, írókultuszok, írók elismerése, felolvasó estek, irodalmi egyletek és klubok, könyvvásárok stb.). A kultuszkönyvek és kultuszírók újabb kulcsszerepet játszanak a modern irodalomban.

Ez a kérdés látszólag sokkal komplexebbé válik, ha az irodalom *egyén* általi befogadását szemléljük. Mindamellet az olvasó részt vesz a rítusok esztétikájában (művészségében), s ez közösségi érzést teremt. Azok, akik írnak és akik olvasnak, szimbolikus közösséget hoznak létre, még akkor is, ha az író személye független individuum marad. Az irodalmi rítus titka az, hogy az egyének közösséget alkotnak, s eközben individuumok maradnak. Ez a titok a kifejezés formájának és erejének köszönhető, és ettől kap rendet és irányt. Később egy új nagy kihívás jelent meg, amikor az irodalom és a művészet módszerei megkülönböztetik egyiket a másiktól. Megváltozik a fókusz, a szubjektivitás lesz a kifejezés különleges módja, amint az a 18. században történt. Még Adorno is állítja, hogy a lírikus kifejezés egyedülisége „engedi meg az emberiség hangjának hallatását” (*Rede über Lyrik und Gesellschaft*, 1958, *Beszéd a líráról és a társadalomról*).

A MEGKÜLÖNBÖZTETÉS AZ IRODALOMTÖRTÉNETBEN ÉS ANNAK PROBLEMATIKÁJA

Már az ókorban is volt egyfajta irodalmi tudatosság, abban a tekintetben, hogy az irodalom elkülönült más kulturális értekezésektől. Arisztotelész *Poétikájában* állítja, hogy az a költészet, mely eshetőségekkel dolgozik (fikciókkal), különbözik a történetek leírásától, hisz azoknak ragaszkodniuk kell a tényekhez. Ez az állítása a modern korban is befolyással bír. Mi lehetne

természetesebb annál a vágnál, hogy meglássuk, hogy az „alkalmazott” rítusok és az irodalomé között egészen sarkalatos a különbség. Még a modern korban is, azaz a késői 18. század óta a művészet mindenképpen igyekezett pontosan a rítusok ellentétévé válni: szabad akar lenni, független, individualista. Ez az igény feszültséget keltett más értekezések és társasági szokások között is, ami pozitív hatást gyakorolt az irodalom rendszerére. Mindamellet túlzottan leegyszerűsített lenne az irodalmat és művészeteket alapvetően szembenállónak tekinteni, ahogy ez a modell is teszi. A rítus nem egyszerűen egy erőltetett közösségi esemény vagy „pusztán visszaható utánzás” (Max Weber), azzal a potenciállal, hogy teljesen szokásszerű, formalizált ritualizmussá válják. (A diákmozgalmak hamar kifejlesztették saját rítusukat, hogy stabilitást biztosítsanak önmaguk számára; főleg a diákok maguk követelték a diplomaosztó ünnepségek visszaállítását néhány évvel ezelőtt). Cserébe viszont, leegyszerűsített értelemben, az irodalom nem önálló és nem független. Még a modern időkben is, a rítus és az irodalom vagy művészet általában kapcsolatban állnak egymással.

A művészeteket ma is lehet rituális környezetben hasznosítani. Szükségeltetik hozzá egyfajta esztétika, persze. Az alkalmi költészetre is teljes egészében igaz ez, mely mint a retorika az ókortól, máig is él. És nem csak a „herceg csatlósa (híve)” az, aki ezt a társasági közlési formát keresi. Mörike volt Heine után a poszt-*Goethezeit* 19. századi költője, aki leginkább tudatában volt a művészetnek és az érzékenységének, aki sok örömteli és mindenféle közösségi alkalmon „használható” alkalmi költeményt írt (egy születés, esküvő vagy születésnap megünneplésére, egy ajándék megköszönésekor, emberi kapcsolatok megerősítésére). Ezek némelyike részleteiben igen költői alkotás. Mindennemű emelkedettségtől mentesek, és mégis részei lehetnek a rítusnak. Bármilyen egyszerűnek is tűnnek ezek a versek, Mörike szimbolikus jelentőséggel alkotta meg ezeket. Az irodalom és a rítusok tanulmányozásának szempontjából nézve egyaránt gyümölcsöző az irodalomra, ha rá mint szimbolikus művészetre tekintenünk.

Különböző költészeti zsánerekben, mint a himnuszokban, az ódáknak és zsoltároknak, még mindig megtalálhatóak a rítusos/vallásos elemek. Az 1945 utáni irodalomban a dráma is kínál vallásos zsáner-átiratokat (kultusz-játékok és beavatások, rekviemek, oratóriumok, énekek). Ahogyan általában a vallás és irodalom közötti kapcsolatban, úgy a rítusok és irodalom kapcsolatában – mely a történelem folyamán világiasodott – sem a versengő viszonyt kell látni (mely esetenként előfordulhat). Persze, a szekularizáció egyszerű, lineáris és állandó vagy ellensúlyozott folyamata erősen megkérdőjelezhető. A 19. század fordulóján a művészet vallásos jellege nem

csupán a nyilvánvaló vallási hanyatlást helyettesítette, hanem kompenzálta is, és azt a teret tágította, amelyben ezek a művészi, vallási gesztusok megtörténhettek.

64 A viszonylagosság állítása ellenére is nehéz az irodalmat a rítusokhoz viszonyítani a modern korban. Schiller állítása még mindig él, a szerző halálával kapcsolatos szóbeszéd és a téma eltűnése ellenére is: „Az egyetlen dolog, amit a költő adhat, az a saját *egyedisége*” (*Bürgerverseiről*, 1791). Nehezen egyeztethető össze ez az álláspont a rítusokkal. A rítusok mindig a közösséggel társíthatók: a rítusok a közösségért és a közösség által jöttek létre. Persze Schiller azt is azonnal hozzáteszi, hogy az egyén esztétikai kifejeződését „az emberiség szintjén kell újradefiniálni”. Ezt kijelentve felveti, hogy a forma képes az embereket összehozni. Ez nem klasszicizmusának kifejezése. Önmagában ez nem sokat magyaráz meg. A művész szubjektivitása kihívás elé kell állítson minket. Kant állításával egyezően, az esztétikai ítélet csak annyira indokolt, amennyire másoktól ez elvárható. Ez a kérdés ugyancsak felmerül a korai romantikusoknak az új mitológia szükségességéről szóló vitáiban, amikor a költészet kulcsszerepéről elmélkednek. A romantikus költészet az új mitológiával akar azonossá válni. Ahogy a modern, ironikus és rendszerszerű poézis kihívás elé állít minket, ugyanakkor az emberek összehozásának gyakorlata és eszköze is egyben (vö. *Das älteste Systemprogramm des deutschen Idealismus* és Friedrich Schlegel: *Párbeszéd a költészetéről* és *Beszélgetések a mitológiáról*). Hogy ez sikeres-e, már más kérdés. Mindenesetre, ez az, amire törekszik. Viszont ez a törekvés kéz a kézben halad a probléma felismerésével.

A RITUÁLÉ ESZTÉTIKAI ASPEKTUSA

A rituálék „összművészeti alkotásokként” foghatók fel. Minden más kulturális megnyilvánuláshoz és cselekvéshez hasonlóan a rituálé jelentése és hatékonysága is összefügg egész formája esztétikai, tehát megjelenő és észlelhető kidolgozottságának fokával. Nincs értelme túl szigorúan elkülöníteni a rituálét a pusztá konvenciótól vagy rutintól. Adekvátabbnak tűnik, ha ugyanúgy, mint magukban a művészetekben, a rituálé vonatkozásában is kisebb vagy nagyobb esztétikai intenzitásról, tehát a gyengébb vagy erősebb esztétikai kidolgozottság kontinuumáról beszélünk. A rituálé esztétikai, illetve társadalmilag funkcionális, kommunikatív és intézményi aspektusait nem szabad kijátszani egymás ellen, még akkor sem, ha az a kérdés, mi a jelentősége a rituálénak az irodalom és a többi művészet számára. Tökéletesen világos ez az attikai tragédiából: ezt egyszerre tartották esztétikai és kultikus játéknak, melyet a polisz adott elő a polisznak a nagy Dionüosz-ünnepek

keretében. A dionüszziádákon és a hozzájuk tartozó tragédia-előadásokon a polisz önmagát reprezentálta, tapasztalta, ünnepelte és realizálta. A nagy ünnepen önmagát ábrázolta, és az ünneplés során önmagát értette meg, amennyiben egyszermind olyan témák és problémák is előkerültek az ábrázolás, a megmutatás és a megvitatás módján, amelyek a poliszt, azaz a mindenkire kiterjedő egészt érintették.

A képzőművészetnek, a zenének és a színháznak mindmáig van köze a rituáléhoz. Senki sem vitatná ezt komolyan, figyelembe véve e művészeti ágak szoros kapcsolatát a vallással. Még a modernség zenéje is intenzíven ápolja ezt a kapcsolatot (a szakrális zene, a gospel és a soul is); a modern képzőművészet előszeretettel vesz igénybe vallási-rituális kifejezőeszközöket (például a bécsi akcionizmusban vagy Joseph Beuysnál, Marina Abramovič performanszaiban vagy Christoph Schlingensiefnél). A triptichon még a mai festészetben is fontos „pátosz-formula”.

Az irodalom számára a dolog sokkal nehezebbnek tűnik. Az irodalomra is érvényes azonban, hogy története nem írható le a kultusztól való emancipáció folyamataként, nem egyenes vonalú szekularizációként rajzolódik ki. Az irodalom bármiről szólhat, ami történelmileg-kulturálisan adva van. Így rituálék is tematizál, lévén azok oly fontosak a politikai, közösségi és társadalmi élet számára – ugyanúgy, ahogyan bármiről szólhat, ami nekünk, embereknek fontos. Az irodalomtudomány már sokszor ki is használta a rituálénak ezt a tematizálását. Az irodalom, a fikció keretei között ugyan, de egészen közel juthat a fogalmi, különösen a „filozófiai” „megragadáshoz” (mint a romantikában, Thomas Mann-nál vagy Hermann Brochnál). Nyelvi művészetként mintegy magával hozza a magához való reflexív viszonyulást (amennyiben úgy tartjuk, például a gadameri hermeneutika nyomán, hogy a fogalmilag megragadó megértésnek a nyelv a közege). Ennyiben úgy tűnik, hogy nyelviségében egyszermind meg is szünteti önnön rituális voltát: „Sok van, mi szörnyű, / De az embernél nincs semmi szörnyűségesebb” – mondja a kar Szophoklész *Antigonéjában*, s ezzel értelmezési perspektívát kínál az egész tragédiához, mely így kiválik a rituális összefüggésből. De nem teljesen. Bár az irodalom újra meg újra megpróbál szabadulni ettől a nyelvben, mint a megértés és a kommunikáció általános médiumában való, elkerülhetetlen részesedéstől, s igyekszik aláásni a megértést és a megértetést (nyelvkritika, Dada, konkrét költészet), nyelvi mivoltában mindig mond és kinyilvánít valamit önmagáról.

Ahogy az irodalom és az egyéb művészetek a 18. századtól egyre inkább autonóm és önálló diskurzusokként fogják fel magukat, úgy válik egyre kézenfekvőbbé, hogy ellenmozgásként igényt támasszanak valamilyen befolyásra és hatásra, illetve arra, hogy egészen explicitté válva is biztosítsák

hatásukat. Megfigyelhető ez Goethénél és Schillernél, ugyanígy Georgénál és Rilkenél. A hatás biztosításának másik útja viszont az irodalom ritualizálása lehet, ami úgy is értendő, mint a *jelentékenységszisztematikus esztétikai* megteremtése. Jól mutatja ezt a szimbolizmus. Stefan George egy-
66 részt következetesen és erősen vallási szemantikával telíti életét és művét, másrészt vallási-rituális formaelveket alkalmaz.

ÖSSZEZÉS

Hogyan lehet a rituálét olyan *esztétikai* fogalomként tárgyalni, amely *szisztematikus*an releváns? A fentiekben elemzett rituálé általános, struktúra-képző ismérvei megmutatták, hogy általuk mind a rituális, mind a művészeti gyakorlatban esztétikai jelentékenység konstituálódik. A rituálé esztétikai szervezőfogalomnak tekinthető. A kötelezőnek, az érvényesnek, a jelentékenynek az esztétikai tapasztalata, melyet még Trakl legkomorabb vagy Celan legenigmatikusabb költeménye is lehetővé tesz, azzal magyarázható, hogy az irodalom a rituálé esztétikájának részese. Még ahol „csak” formai játékot látszik úzni (mint például Jandl lírájában), az irodalom ott sem tetszőlegesnek és esetlegesnek mutatkozik. Ez a forma jelentősége, s ez eredményezi az esztétikai affirmációt még ott is, ahol szemantikailag lehetetlennek látszik a helyeslés. Paul Gerhardt *Esti dala* vagy Matthias Claudius azonos című költeménye még annak is vigasztaló, aki már messze eltávolodott a keresztény-protestáns vallásosságtól. Meglehet, az angyalokat már nem tartjuk sokra, mégis aligha tudjuk kivonni magunkat az örvényből, amelyből Rilke első *Duinoi elégia*ja keletkezett. Épp a művészi artikuláció vonatkozásában van ezért értelme a jelentés nyitottabb, nem a szemiotikai jelfogalomra redukált, az „esztétikai jelentékenységet” is magában foglaló koncepciójának.

(Fordította: Bartha Judit Marianna – Bokor Ágnes – Zs. Nagy Izabella)

¹ Kivonatok Wolfgang Braungart *Ritual (Ritus)* című tanulmányából, mely a *Handbuch Literatur und Religion* című könyvben jelent meg, szerk. Daniel Weidner, Stuttgart, Metzler, 2016, 427–434.

NOKTÜRN

Manuel García Viñolasnak

Az éj mindig enyhülés.
A nappal jövés-menés.

Az éj holt úr, szinte kong.
A nappal szárnyas, csapong.

Az éj tükrökre borul.
A nappal fölött szél fúj.

(Murcia, 1933)

Fordította: Szilágyi Mihály

(Nemrég előkerült kéziratos vers, magyartásban itt olvasható először.)

Ez az első délutánom Spanyolországban, és délnek indulok a madridi Atocha pályaudvarról. Csak kicsit tűnik meglepőnek – elég hézagos a spanyol nyelvtudásom ahhoz, hogy rossz jegyet vegyek, és másfelé menjek, mint szerettem

68 A. L. Kennedy

GARCÍA LORCA NYOMÁBAN, GRANADÁBAN

volna. De kivételesen az derül ki, hogy pont ott vagyok, ahol kell, és pont a kellő időben: hatórási vonatutazásra visz egy érzelmi felbuzdulás.

Granada felé tartok, egy festői városkába, melyet sokrétű gitármű-

vésze, egy szivaros-torreádos operamű, Alhambra édeni kertjei, és a mór múlt több maradványa tesz különlegessé. És persze, mint áldozatokat szerető vidéknek, van egy híres, mártír fia: a költő és drámaíró Federico García Lorca, akit 1936-ban, a polgárháború kitörésének első napjaiban öltek meg a nacionalisták. Lorca, akinek az írásai, a politikai nézetei, a nemi vonzalma miatt kellett meghalnia, teljesen rossz helyen volt, a legrosszabb időpontban. Megölésével a minden városban meglévő alantas irigység vett elégtételt, az a félig szégyenlős, félig szándékos szadizmus, amely ritkán marad meg az ártalmatlan időtöltés keretei között.

Lorca Granadában nőtt fel a 20. század első évtizedeiben. Mint minden belevaló ifjú művész, a fővárosban próbált szerencsét, az akkori nagyvilági és nyitott Madridban, ahonnan a pazarló New York-ba és a nyüzsgő Kubába tett utazásokkal tágitotta szellemi látókörét. De mindig visszatért családjához a szülővárosába, melyet szeretett toleráns, művészetkedvelő, nem-keresztény hagyományai, és gyűlölt szűklátókörű, rosszindulatúan provinciális kispolgárai miatt. Ő, aki folyton a halál gondolatával viaskodott, de akinek a futás mindkét értelemben neheze esett, a baloldal egyik vezércsillaga, aki a sajtóban megtámadta a granadai középosztályt, pontosan akkor ment vissza a városba, amikor nem kellett volna: annak a véres zűrzavarnak a kezdetére, amely különösen piszkos háborúvá fajult.

1936. július 13-án Lorca minden féltő szó ellenére elhagyta Madridot és a biztonságot, és az éjszakai vonattal Granadába indult az Atocha pályaudvarról. Félve, de viszonylagos biztonságban átvészelt néhány zavaros hetet a szülővárosában. Az egyik barátjánál bujkált az Angulo utcában, amikor augusztus 16-án mint „oroszk kém” letartóztatták. Két vagy három nappal később egy nacionalista kivégzőosztag ölte meg. Harmincnyolc éves volt. A város mögötti dombok közt egy vízmosásban hagyták a holttestét, néhány plusz golyóval a végbelében, csak hogy jelezzék, a fasiszták közt is akad, aki

kedveli a szimbolikát. Egy baloldali érzelmű tanár és két kevésbé ismert torreador – mindkettő anarchista – osztozott a sorsában.

Több mint fél évszázad múlt el. Élek, szabadon írhatok, és azt figyelem, hogyan fut, marad le és zsugorodik semmivé a peron az ablak mellett, miközben gyorsulunk. És persze Lorca hangjára gondolok, az elrabolt 69 jövőjére, a szokványos önkényuralmi eszközökkel megrövidített életére. És persze arra, hogyha kicsit több tartás volna bennem, a legjobb tudásom szerint írnék – egyszerűen, mert képes vagyok rá; mert vannak, akiket örökre elnémítottak; mert az írás kiváltság és egyben felelősség. De, mint már jeleztem, megrendült a tartásom.

Ézért eltekintek az életrajzi párhuzamok feltárásától, nem játszom összehasonlítás-szembeállítást. Lorca, példának okáért, boldogtalan író volt, aki élete java részében a halál szörnyűségéről, büvöletéről és erejéről elmélkedett. A megnyerő, de kártékony férfiak vonzották. Hitében hol túlbuzgó volt, hol csüggeteg, sokszor gyötörte tanácstalanság és bűntudat – nem tudod Istent szeretni, ha gyűlölöd magad. Imádta a színházat, rövid ideig színészkedett is. Hitt a hangosan kimondott szó erejében. Ez utóbbi különösen jólesik – nekem megrendült a szavakba vetett hitem, de az övéihez szívesen vagyok közel. Ennyi idő múltán még mindig társat keresek a szavakban, még mindig szeretném azt hinni, hogy megihletnek.

És jó, hogy ezen az utazáson gondolatban itt van velem, mert Lorca csodálta a bikaviadalt, egyik ihletőjét. És mivel az ő módján közelíték a bikaviadalhoz, hidegen hagy a Hemingway-féle hivalkodás – a bárpult melletti beszámoló a nemi kapuzásról, a külföldi erőlködése, hogy a helyiek közé tartozónak, de közben mindvégig különlegesnek látsszék –, amellyel az első volt, aki egyetlen hatalmas alkoholnyomásos turistaklubnak ábrázolta Spanyolországot. Azt az összehasonlítás-szembeállítást még egyszer ne – Hemingway papa sehogy sem nem illik a képbe. A híres torreadorhoz, Juan Belmontéhoz hasonlóan Hemingway is öngyilkos lett a pályája végén. És fiatalemberként járt itt Spanyolországban, és felfedezte, hogy megy neki az írás, aztán sokkal idősebben ismét itt járt és rájött, hogy már nem megy, hagyta kiveszni magából e képességet. Gondolni se akarok arra, hogy én mire jövök rá, míg itt vagyok.

Úgyhogy inkább Lorcáról gondolkodom. Lorca, akinek a képzeletét nem hagyta nyugodni Szent Sebestyén, a vértanú, aki több sebből vérezve, nyilvánosan halt meg, akár egy bika – vagy egy torreador, akivel ugyanez megtörténhet. Lorca, akinek élete corridaszerű¹ véget ért, ifjúkorában azt is megtette, hogy vérszín foltos torreador öltözékben vitette körbe magát Granada utcáin, mintha halálos bikadöfés érte volna. (Ez csak egyike volt számos módszerének, amellyel a halált elűzte magától.) Barátja volt Ignacio Sánchez

Mejíasnak, a szelíd tekintetű polihisztornak, aki mindkét nemhez vonzódott, és ádáz bikaölő volt. Miután Mejías meghalt az arénában, Lorca verset írt az emlékére. És híresen újraértelmezte és kitágította a duende fogalmát, amely nélkülözhetetlen a corrida-hívók szenvedélyének megértéséhez.

70 Egy spanyol szótárt felütve, ezt találni: kísértet, manó, lidérc, kopogó szellem. Ugyanakkor, nyilvánvaló ellentmondásként, a szó egyszerre utal a földszellemmel és a fölöttes énnel lehetséges kapcsolatra. Lorca számára a „sötét tónusú” műalkotások csírája lett a szó, amely egy fájdalmas ihletben, vesztéségbn, áldozatban gyökerező éteri, de szomorú pillanatot ragad meg. A duende nem rosszindulatú, hanem mélabús szellem. Lehet, hogy ez Lorca számára a katolikus büntudat megkövetelte ár volt azért, hogy inkább szellemi volt, mint istenes, amikor alkotóként, vagy egyébként, kötelességszerűen hangot adott az egyéni és társadalmi szenvedésnek.

Lorca minden nemzetközisége ellenére úgy vélte, hogy a duendének Spanyolország az igazi otthona. Úgy érezte, hogy a duende hangulata, a holtak imádata és örökbecsűvé magasztalása, mélységesen spanyol. A duende egyik legerőteljesebb megnyilvánulásának a cante jondo műfaját tartotta, a flamenco zene „mély dal”-ait, melyek azért kapták e nevet, mert az andalúz lélek mélyéből kell megszólaltatni őket. A bikaviadal egyes mozzanataiban is ott látta a duendét – mint mondják, a corrida is egyfajta dal az andalúz lélek mélyén. Amikor egy egyetemi előadáson először hallottam a duendéről, rögtön tudtam, ez olyan valami, ami kell nekem, amire máris ki vagyok éhezve, amit szavakkal létre lehet hozni. Akkor még nem tudtam, hogy amikor a rajongók a nagy bikaviadalokról beszélnek, az mindig olyan, mintha a duende leplezetlen megnyilvánulásait ecsetelnék – a komor fenség pillanatait.

Vannak kritikusok (de rajongók is), akik szerint a duende felfújt cigány maszlag, vagy egyszerűen Lorca személyes kínjait tükrözi: önmegvető, élvhajász életét; óvatlan, ám könnyen sérülő művészeletkét; a konzervatív, keresztény Spanyolországban megélt homoszexualitását. Noha engem felváltva untat és bosszant a közhely, mely szerint a művész megkínzott lélek, aki túl érzékeny az élethez – vagy legalábbis ahhoz, hogy *vele* élni lehessen – mégis amondó vagyok, hogy a duendének mint közelítésmódnak megvan a maga haszna. Eszünkbe juttathatja, hogy a pusztítás közeli kapcsolatban áll az alkotással, még akkor is, ha nem pusztít el többet, mint a megelőző űrt, vagy a kész mű előtanulmányait. Szóképe lehet a „léleknek”, amely bizonyos pillanatokban szépen és kíméletlenül felajánlkozik egy bizonyos valakinek – de próbáld csak megragadni, elvárni, biztosra venni, és máris elillan.

De most, amikor a ringatózó vonat város túlsó peremén suhan át, a duende legkevésbé sincs a gondolataim középpontjában. Nem tudom az okát, de szeretném körbejárni, miért csak egy dolog foglalkoztat: Lorca figyelemre méltó tehetsége a fényképezkedéshez. Még a legjelentéktelenebb fotókon is

majdnem olyan teljességgel mutat meg valamit a természetéből, mintha szavakkal tenné. Egyedül, vagy mások éber arcával körülvéve, Lorca mindig kiragyog. Ha belenéz a szemébe, meglátod, mit villant fel magából csak a te kedvéért. A védjegye: hegyes, gyászfekete szemöldök; kicsit incselkedő, kicsit gyerekes, kicsit sértődött szempár; és töprengő, félénk, 71 avagy derűs, de mindig rendkívül – szinte vádlón – életteli szája.

És, persze, akaratán kívül ott lebeg körülötte egy árny, a korai halál sejtelme. Némelyik felvételen majdnem tudatában van a közelgő sötétnek, szinte azt kérdi, mikor jönnek megölni a hazáját másképp szeretők. Csak akkor látszik mentesnek e lidértcől, amikor előad. A hallgatóság előtt, a duende bajnoka teljesen önfeledt, a munkáját élvező embernek mutatkozik. E jelenséggel gyakran találkozni a művészek és sportolók beszámolóiban, akár csak az írókéban és a torreadorokéban – ilyenkor elhagyja őket az énjük, és helyét az öröm tölti be. Olyan pillanatot, amelyben önpusztítás nélkül juthatnak túl saját magukon, és amely, úgy tűnik, mindent megér, a torreadornak még a végveszélyt is. Ez az önzés nélküli tartomány, ez a mozgalmas nyugalom lehet az a valami, amelyet az érintettek emlékei szerint okkal nevezhet duendének a közönség.

A vonatról leszállva egy óriásplakát előtt haladok el. Lorca arcát ábrázolja, és kulturális rendezvényeket hirdet, melyeket Lorca vagy helyeselt volna, vagy nem – a halál az ízléséből következő állásfoglalás minden valós elemétől megfosztotta. Azon elmélkedtem, miért jött vissza Lorca Granadába, miért jött haza, miért vállalta az utolsó kockázatot, és kereste itt a végzetét.

Granadában a Huerta de San Vicente 6. előtt állok. Ez volt a Lorca család nyári lakhelye: napfényben sütkérező vastag, fehér falak a vakítóan kék égbolt alatt. Valamikor termőföldek vették körül – mondják nekem. Ma, Lorca emlékére, modern park övezi, teljesen beépülve a külvárosba. Csak a Huerta kis kertje, a tornác fölött futó virág, a lustán nyújtózó ablakok, a keskeny lodzsák utalnak a lassúbb és békésebb vidéki múltira.

Belépek a kapualjából, amelynél fénykép készült a mosolygó, egybeszabott munkaruhát viselő Lorcáról, aki bácsinak hat a karjába csimpaszkodó kislány, és a nála is apróbb, szegénylős kisfiú társaságában. Odabent hűsek, egyszerűek a szobák: a hallban ott találok a díványt, amelyen derűs felvétel készült róla, ahogy a fejét hátravetve, tágra nyílt szemmel nevet. Határozottan úgy érzem, már jártam itt, amellettt hiányérzetem van, mintha valakit még hazavárnának ide.

Az ifjú idegenvezető őszinte szomorúsággal számol be Lorca utolsó napjairól. Egy másfajta sajnálkozás dühből, büntudatból és üzletiességből

Lorca-plakátokkal, -képeslapokkal, -pólókkal, -szobrokkal és -könyvekkel árasztotta el Granadát. Alig látni kirakatot, amelyben ne volna ott a képmása. Pedig már akkor sem volt igazán ismeretlen szerző, amikor 1936 nyarán utoljára hazajött. Milyen különös, hogy a hírnév, amely oly vonzó áldozattá tette, nem nyújtott biztonságot neki. A halála ugyan betett a nacionalisták népszerűségének, ám a megmentéséhez minden közfelháborodás későn jött.

Felmegyek megnézni a költő szobáját, íróasztalát, az írást szolgáló kényelmes környezetet. Mielőtt kimennék, valamiért a villanykapcsolóhoz nyúlok – nem fényt akarok gyűjtani, csak megérinteni a kapcsolót, ahogy ő érinthette. Az idegenvezető figyel – nem először láthat ilyet.

A következő szobában néhány Lorca-kézirat és első kiadás látható tárlókban; nem a legizgalmasabb kiállítás, amelyet valaha láttam. Mégis – elfordulok a többiektől, és megvárom, amíg kimennek, mert – könnyezem. Egy olyan ember házában vagyok, akinek az írás volt a hivatása, aki azt az örömteli emberi dolgot művelte, hogy szavakat vetett a papírra. Író lett, híres ember, célpont. A szeretete ártott neki, elárulta a hivatása, és valami – egy másik, a gyilkosságon felüli galádság, melynek nem lett volna szabad megtörténnie – bűnössé tette, bűn nélkül.

Megtérve a kert békességébe, a delelőre hágó nap mind élesebb fényében hunyorogva, tudom, hogy itt tartózkodott Lorca, mielőtt az Angulo utcába ment elrejtőzni. Ez az a kert, ahol látta, hogy a nacionalista pribékek hogyan korbácsolják az intézőjét, Gabriel Pereát, akit egy fához kötöztek. Amikor Lorca közbeavatkozott, a földre taszították és megrugdosták. Ekkor ismerték fel: Federico García Lorca, a köztársaságpárti kormány híve, baloldali író, meleg. Nem akarok elmenni az Angulo utcába, még akkor se, ha még létezik. Nem akarom tudni, hogy hol van. A Huertát akarom megőrizni az ő emlékeként – a helyet, ahol alapjában véve boldog volt.

Az éjszakai vonattal hagyom el Granadát. Szeretném visszacsinálni azt az utazást, amellyel Lorca hazajött. Ostoba és értelmetlen ötlet, de őhelyette szeretnék távozni. Én élek, és egy sosemvolt utazást teszek: Madrid, az Atocha pályaudvar felé haladva, talpfáról talpfára kijavítok egy hibát.

(Fordította: Szilágyi Mihály)

A. L. Kennedy skót író. Maugham-, Lannan-, Heine-, és osztrák állami Európa-díjas.

*corrida [futtatás]: a bikaviadal spanyol neve. A szerző García Lorca üldözöttségének érzékeltetésére használja itt e szót.

HA VÉN LESZEL

Ha vén leszel, szürke és álmittas,
rezgetve fejed a tűznél, vedd e könnyvet,
olvasd lassan, álmodón a lány tekintetről,
mi szemed volt, és árnyai mélysége.

Boldog bájord pillanatáért hányan rajongtak,
imádták szépséged igazul vagy hamisan.
Ám a lélek zarándokát csak egy szerette benned,
amint szerette változékony arcod bánatát.

Az izzó rostélyhoz görnyedsz,
motyogsz, kicsit szomorún, hogy oda a szerelem:
*Irdatlan hegyeken lépdél
s rejti arcát csillagsokaság körébe.*

AZ ÉVEK JOBBÍ TJÁK A FÉRFIT

74 Álmaidól megviselten
idő ette márvány tengeristen
vagyok erek között.
Szemezem álló nap
e hölgy bűvét,
akárha könyvben leltem volna
ábrájaként a szépnek.
Hálásan, hogy látásom vele telt,
mint igényes fülem,
elbűvölten, ám bölcsen is,
hisz jobbítják az évek a férfit...
És mégis, mégis,
álmodom ezt vagy igaz?
Bárcsak találkoztunk volna,
amikor ifjúságom lángolt!
De álmok közén vénülök
idő ette márvány tengeristen
sodró erek közt.

ÉNEK BÁMULJÁK MAGUKAT VÍZBEN

Hallottam, mondják a vén, vén emberek:

75

‘Változik minden,
s hullunk egyenként’ a sorból.

Kezük akár kampó, térdük
tövises görbült fatörzs
folyam mentén.

Hallottam, mondják a vén, vén emberek:

‘Elcsorog minden, mi szép,
akár a vizek.’

KÍVÁNJA BÁR HOLT LENNE KEDVESE

Feküdnél bár hűlt halottként,
mint elsápadó Nyugati fények,
s lehajtott fővel idejönnél...

Melleden fejem nyugtatnám,
te sugdosnál gyengéd szókat
megbocsájtón, hisz holt vagy,
nem indulsz bárhova igyekezni,
bár szeszélyed egy vadmadaré,
de tudod hajjaddal körbefontak
csillagokat, Napot, Holdat.
Szerelmem, bárcsak pihennél
a földben, lórom zöldje fölötted,
míg egyenként hunynak a fények.

(Fordította: Villányi G. András)

TÖLGYES A KÖDBEN

lát(om)ásvariációk

I.

szürkén égbe mállik a hegygerinc
köd takar mindent
gomolyhatárán lét nemlétének

II.

ének a hegygerinc
szürkén mállik lét-nemlét égbe
határán gomolyköd takar mindent

III.

lét takar szürkén mindent
a hegygerinc nemlét határán
gomoly ének mállik köd-égbe

IV.

gomolyhatárán létének ég a hegygerinc
szürkén ködbe mállik
nemlét takar mindent

V.

ég a hegygerinc
létének gomolyhatárán nemlét takar mindent
szürkén mállik ködbe

AZ ÉLET FALÁRA

Lawrence Ferlinghetti 101. születésnapjára

Hic et nunc

Vezess fényt festeni
az élet falára.
Vezess, hogy
könnycsepp legyek
egy fájdalmas sírásban,
a költészet dombjának
magányos fája alatt.

Vigyél el,
felfedezni a világot,
ahogy te láttad
a tenger arany csillogását,
a szélben kóválygó sirályok táncát,
a nyugtalan árapályok felett.

Veled hallgatni
a szirén visszhangzó dalát,
a csillagos éjszaka
rozsdálló leveleinek neszében.

Segíts nekem a fény partjára érni,
várni a napot, hogy világos legyen,
most és mindörökké

(Fordította: Kakuk Tamás)

BÚCSÚ TORNAI JÓZSEFTŐL (1927–2020)

*„Mikor Isten a szürke ősidőkben a dolgokat teremtette,
összegyúrta a napot;
és jön, és megy a nap és visszatér;
összegyúrta a holdat;
és jön és megy a hold, és visszatér;
összegyúrta az embert;
és jön, és megy az ember, és nem tér vissza.”*
(Szudán, törzsi ének, ford. Tornai József)

Tornai József sokszor elmondta, hogy verset írni mindig csak elementáris ösztöneinek parancsára tudott. A „hívó hang” sosem hallgatott el, így jóformán a végső pillanatig folyamatosan dolgozott. Alkotókedve csak a legutolsó hónapokban hagyott alább, amikor már úgy érezte, hogy mindent megírt, amire képességei, felismerései predesztináltak.

Felfogni is nehéz, mekkora időtávot fog át a pályája. Első verseit 1942-ben, tizennégy évesen írta, utolsó publikációja 2020 januárjából való. Kegyesek voltak hozzá az istenek – bár ő maga nem hitt bennük –, elegendő időt és méltó körülményeket biztosítottak számára, hogy életműve kibontakozhasson. Nem lehetne mondani, hogy „teli bőrrönddel” ment volna el, munkássága befejezett, kerek egész – és néhány hete már visszavonhatatlanul az.

Költő volt, műfordító, esszéista, önmeghatározása szerint szabadgondolkodó; a hivatalos indoklás szerint „a magyar kultúra »bartóki vonulatának« jeles képviselője”. A háború után színre lépett magyar költőnemzedék gyakran és előszeretettel hivatkozott Bartók munkásságára. Én ebben ma sok félreértést, felszínességet is látok, de Tornai esetében nem, az ő „bartókisága” átgondolt és hiteles volt. Nem volt gyakorló tudós, de a népi és a törzsi költészet ismerete tudományos alapokon állt nála. Sok-sok fontos esszéje, legfőképpen a *Boldog látomások* – a világ törzsi költészetéből válogató hatalmas fordításgyűjtemény – bevezető tanulmánya tanúskodik erről. „Bartóki” tulajdonsága volt az is, hogy a folklór iránti érdeklődése nem szorítkozott az egyébként rájongásig szeretett magyar népdalok világára. Vizsgálódási köreit folyamatosan

tágította, a szomszéd és a rokon népek kultúráján keresztül az egész földgolyóra kiterjesztette.

Úgy gondolta, az archaikuslírai megnyilvánulásokon keresztül ember-voltunknak olyan rétegei tárulnak föl, amelyek mindmáig bennünk, velünk élnek. A népi és a törzsi költészet nemcsak érzelmi szempontból, nemcsak dekoratív nyelve, formavilága miatt volt fontos számára; az ember ösztönös, gáttalan művészi kifejezését kereste, végső soron az első ember első szóbeli megnyilvánulását. József Attila elméleti munkái – és rajta keresztül a mélylélektan eredményei – alapján vallotta, hogy a megnevezés hatalma adja a költészet erejét és avatja a költőt az archaikus kultúra varázslóinak, sámánjainak utódjává.

Ez volt lényének ősi oldala, de kettős önmegjelölése szerint modernnek is tartotta magát. Ez főként azt jelentette, hogy semmilyen konvenciót, semmilyen készen kapottat nem volt hajlandó elfogadni. A megismerő értelemben, a tudományos módszerekben hitt. Megmaradt a felvilágosodás hívének, s noha látta az arra épülő nyugati civilizáció árnyoldalait is, mégsem választotta az egyszerűbb utat, nem ült fel lejárt szavatosságú hiedelmeknek, babonáknak. A szabadgondolkodás számára a gondolkodás egyetlen legitim formája volt. „Azt mondják, hogy aki negyven éves koráig nem tanul meg önállóan gondolkozni, az végleg a konvenciók rabja marad” – így dedikálta nekem néhány éve egyik esszékötetét. Elutasította az autokratikus berendezkedéseket; a Horthy-rendszert – amelyet gyerekként, kamaszként átélt, s amelyben a tanügyi emberreflexből megalázta fejkendős parasztasszony-édesanyját – éppúgy, mint a szocializmus rákövetkező évtizedeit.

Tény, hogy a vallásokat is az elme kényszerű tévhiteinek körébe sorolta. De az emberi hiedelmek, hitrendszerek szövevényes története nagyon is érdekelte, és a tételes vallások tanulmányozása során leásott az eredeti forrásokig, a szent szövegekig. Szelleme leginkább Buddha beszédeiben foglaltakban tudott megnyugodni. – Ami a világban keletkezik, az el is múlik, a kozmoszban semmilyen létező nem állandó. Igyekezzünk a dolgokat úgy látni, ahogyan vannak. Amiről nincs és nem is lehet tudásunk, azzal hiábavalóan ne foglalkozunk. Mindezt összeegyeztethetőnek tartotta a modern tudományos világképpel is.

Gondolkodása folyton változott, finomodott (a hangsúlyeltolódások jól követhetőek esszékötetein keresztül), miközben a fő motívumok állandóak maradtak. Értekező prózájának tetőpontját talán a három kései kötet, a *Léda megerőszkolása* (2006), *A szabadgondolkodó* (2009) és *Az esztétikai nihilizmus* (2013) jelenti.

Végtelenül sötét világkép bontakozik ki e három könyv írásaiból. Tornai világában az emberi lét abszurd, feloldhatatlan paradoxon. Hiába vannak

lenyűgöző, csodálatos produktumaink a szellem, a kultúra, a tudomány és a technika területén, nem tudtunk megszabadulni az állatvilágból és korai történelmünkől örökölt beidegződéseinktől, hiedelmeinktől. Törzsi indulatok, előítéletek, tévhitek irányítanak bennünket, fordítanak újra és újra embertársaink ellen. Ennek következménye az emberi történelem „folyamatos mézárszéke”. Tornai időnként odáig vetemedik, hogy az emberi faj maga evolúciós zsákutca, egyik legkedvesebb költőjének szavával: „sárkányfog-vetemény”.

Mégsem lett nihilista, sőt az irodalom kétes határfokú eszközeivel küzdött a nihilizmus ellen. Végtelenül szerette és értékesnek tartotta az életet. Egyfolytában szerelmes volt: nőkbe, versekbe, festményekbe, zenékbe, tájakba, közeli és távoli kultúrákba.

Népiként sorolták be, de valójában teljesen autonóm szellem volt. Már származása is rendhagyó: otthona a dunaharaszti homoklankák, akácerdők, a Kis-Duna mocsarai között volt. Ez az a táj, ami verseiben és írásaiban annyiszor feltűnik: nem a főváros ez, de még nem is igazán vidék. Itt volt gyermekkorában indián, itt hallotta a Hívó Hangot. (Ez a különös metafizikai élmény jegyezte el egy életre a természettel, az ősi kultúrákkal, a mágiával.)

Rendkívüli tájékozottsága, nyelvtudása (többször kifejtette, ha az ember csak magyarul tud, nem tehet szert valódi műveltségre), természet-tudományos, filozófiai érdeklődése is meglehetősen különállóvá tette a népiek között. *Villámsújtotta kor* című kispróza gyűjteménye és *A második eljövétel* című fordításkötete pedig némi fogalmat adhat arról, mi minden érdekelt és inspirálta alkotásra az irodalom terén: a japán halál-versektől a finnországi svédek költészetéig, Juvan Sesztalov regényeitől a kortárs román esszéig, Ronald Stuart Thomas walesi pap-költő műveitől a latin-amerikai prózáig.

Hatalmas életmű marad utána. Mintegy hatvan önálló verseskönyv, tizenhét prózai és tíz fordításkötet (köztük a már említett *Boldog látomások*, *A Második Eljövétel*, valamint a Baudelaire-újrafordítás: *A Rossz virágai*). Készséggel töltötte el, amit ő a hatvanas évektől fogva érzett – az elsők között adott hírt róla –, és ami mára egyértelmű valósággá vált: a költészet jelentősége, érvényessége egész Európában végletesen beszűkült. Az a személyes, ösztön-alapú, erőteljes lírai beszédmód – amely őt is jellemezte – pedig végképp elvesztette hagyományos szerepét és szinte el is tűnt. Nekem nem feladatunk munkásságát értékelni, remélem, megteszik majd a hozzáértők (a közelmúltban végre monográfia jelent meg róla).

Esszéi, fordításai nagyon aktuálisak, általános érvényűek, és mindannyiunkhoz szólnak. De valójában egész munkássága egységet képez, minden rész-területét ugyanazok az érdeklődések, mániák irányítják. Sokszínű, ember-voltunkat mélyen érintő, húsbavágó kérdéseket feszegető, nagy

távlatokkal rendelkező életmű. A világmára annyira kitágult, minden annyira nehezen értelmezhetővé vált, hogy az információszerzés végtelennek tűnő lehetőségei mellett sem nélkülözhetjük a Tornaihoz hasonló látókörű, univerzális szellemeket.

*

2011-ben kerestem fel először. Akkorra már jó néhány versét megzenésítettem, és szerettem volna ehhez a beleegyezését kérni. Rögtön válaszolt – kérte, hívjam fel telefonon, majd nemsokára találkoztunk is. Végül a kölcsönös eszmecsere még közel tíz évig folytathattuk. Elég sokszor meglátogattam sashegyi otthonában (a Vércse utcában, milyen találó is ez!). Szerettem náluk lenni, beszélgetni vele és Ildikóval, a kalotaszegi szuszék, a miskakancsó, a macskák és a rengeteg könyv társaságában. Bámultam nem lankadó szellemi érdeklődését, végtelennek tűnő alkotókedvét. Mindig elolvastam írógéppel letisztázott, tollal, javítófestékkel preparált újabb verseit. Elképesztő türelemmel bírta a sok órás beszélgetéseket (remélem, ezzel nem nagyon éltem vissza). Sokat beszélgettünk zenéről. A zenetörténetet Beethoventől Stravinskyig igen jól ismerte (egy időben a *Dumbarton Oaks* volt nagy kedvence). A magyar népdalokért még cserkészkorából eredően lelkesedett; rengeteget tudott közülük fejből, kedvtelve idézgette őket, demonstrálva a népdalszövegek magasrendű és tömör képi gondolkodását, komplex világlátását.

Élő irodalomtörténet volt: a lehető legnagyobb természetességgel beszélt Füst Milánnal, Szabó Lőrincsel, Illyéssel, Weöressel, Pilinszkyvel, Nagy Lászlóval, Juhásszal való személyes kapcsolatáról. Kérlelhetetlen kritikusa volt a magyar irodalom kanonizált nagy verseinek is – ez alól a *Külvárosi éj*, a *Nem tudhatom...*, de még a *Himnusz* se képezett kivételt.

*

Hangja még ez év januárjában is változatlan volt. Utoljára egy különös álomban hívott fel, február 8-án, halála után egy bő héttel. Kérte, hogy látogassam meg, úgymint rég jártam már nála. A valóságtól eltérően egy magas bérházban lakott. Csöngettem, de sehogy sem jutottam be a lakásba. Rövid idő múlva újra kerestem: valami ismeretlen afrikai törzsi nyelven szólt a telefonba, mondott egypár furcsa szót a technika és a kommunikáció varázslatos fejlődéséről, majd közösen konstatáltuk, hogy ez a találkozás most nem tud létrejönni.

Tornai nem hitt a túlvilágban, úgy gondolta, hogy halála után könyvekben él majd tovább. Szép gondolat, szép metafora; én most valamiképpen mégis elképzelem, hogy Őreg Barátom egy titokzatos térben még mindig számon tart minket. Újra együtt van azokkal, akiket már régen elveszített.

82 A gyerekkori barátokkal, kedves író társakkal sátrat építenek a folyóparton, este tüzet raknak, kancsó bor és pipa mellett népdalokat énekelnek. A lét és a kozmosz törvényei már nyitott könyvként tárulnak eléjük.

Nem tudtam elbúcsúzni tőlük. Múlnak az évek, de ha visszagondolok, ez a legfájdalmasabb. Mindketten úgy mentek el, hogy nem voltam velük. Hogy nem voltam ott.

Anyám hangja egy távolsági hívásban: azt mondta, fiam, mielőtt megszakadt a kontinentális kapcsolat. Apámtól pedig még ennyi sem. A zárt osztályon, ahol kezelték, nem működött a telefon.

Eleinte írtunk egymásnak. Aztán megritkultak a levelek. Elmúltak az évek, már nem reménykedtünk valami váratlan fordulatban. Ha írt, apám már csak kishúgomnak diktálta a leveleket.

Nem őriztem meg őket. Nem is értem, hogyan akadt a kezembe ez a levél. Apa utolsó levele. 1973 novembere rajta a dátum. Apa már fél évszázad óta halott.

*

Olcsó, sárga papír. A bal felső sarok beszakadt. Apám „édes fiamnak” szólított. Utána, húgom írása, apró betűs sorok.

„Napok óta gyengén vagyok” – mondja tollba apa. „Nem is tudok felkelni. De remélem, hogy lassan megerősödök. Kislányom gyakori látogatása sok erőt ad. Mert itt bizony minden elő van készítve a mennyországi útra.”

Saját dolgairól soha nem írt ilyen sokat. Vigyázott, hogy ne üzenjen csak semleges, jókedvű híreket. Most is, minden átmenet nélkül, így folytatódik a levél: „Képzeld, kislányomnak milyen kalandja volt. A kórház előtt Kónya Sándor magyar származású világhírű operaénekes megszólította. Elbeszélgettek, mondta, hogy januárban megy vissza Amerikába.”

Itt nyilván arra gondolt apám, hogy miért? Hát másnak, csak úgy lehet?! Csak én nem kerülök haza?!

„Sokat gondolok rátok” – folytatja. De nem hagy utat törni az érzelmeinek. Vidám ember volt egész életében. Ha mások kétségbe estek, ő csak legyintett és nevetett. Soha nem felejttem el, a párttitkárnak tévedésből az Ószövetséget idézte Marx Tőkéje helyett.

Eszembe jut, hogy én is ilyen lennék, ha nem köp bele a levesembe a történelem. A fiam, Misi pedig olyan, mint a nagypapa. Ő sem veszi komolyan az életet.

„Sokat gondolkodok rátok” – fejeződik be apa levele. „Nagyon szép, de nem könnyű lehet ott nektek. Mindnyájatokat sokszor csókol és leveledet nagyon várja szerető édesapád.”

84

*

A levél azonban nem ér még véget. A folytatást húgom nyilván már otthon fűzte hozzá.

„Szegény apuka csak azt íratta – teszi hozzá kishúgom – hogy egy kicsit gyenge, pedig a három hét alatt kétszer volt tüdőgyulladás. A sok fekvéstől csupa gennyes seb a háta. A láz most már elmúlt, de nagyon gyenge és nincs étvágya sem.”

„A másik – folytatódik a felsorolás – hogy már majdnem teljesen vak. Olvasni már egy éve nem tud, és erre az osztályra rádiót sem lehet bevinni. Szegénynek most már tényleg szörnyű a helyzete. Mozdulatlanul fekszik és nem lát.”

Azokban az időkben a burgundi tanyán éltük. Felutaztam Párizsba, de a konzult, aki ismert, áthelyezték. Az utóda pedig, mint már annyiszor, most is megtagadta tőlem a látogató vízumot.

„Nagyon sajnálom, hogy karácsonyra sem tudsz jönni” – írta húgom. „Remélem, hogy apa állapota miatt nem kell mégis táviratilag hazahívni téged.” Az otthoniak nem értették, nekik nem mondták meg, hogy nem rajtam múlik a dolog.

Emlékszem, kétségbe voltam esve. Még az is megfordult a fejemben, hogy vízum és papírok nélkül is nekiindulok. Amikor az Újvilágba kerültem, azt hittem, ki tudom hozatni apámat. Azután ez a terv is dugába dőlt. Megszoktam, hogy évről-évre küldök haza egy gyógyszeres csomagot. Most megint feladtam az orvoságokat.

A dolog ennyiben maradt.

*

„Írj gyakrabban apukának!” – így fejeződik be kishúgom apa soraihoz csatolt levele. „Sok vidám dolgot, de a gondjaidról ne írj, mert már azon spekulál, hogy elküldi a nyugdíját neked.” Apa hatszáz forintos nyugdíja! Csupa lehetetlen terv, csupa reménytelen üzenet.

Húgom később megüzente, hogy karácsonyeste apám maga köré gyűjtötte a családot. Mindenkihez volt egy jó szava, mindenkitől elbúcsúzott. Amikor megkérdeztem, hogy nekem üzent-e valamit, megszakadt az összeköttetés. Némán zúgott a kezemben a telefon.

Így ér véget az én történetem. A napról, amikor apám utolsó levele, félévszázad késéssel a kezembe akadt.

Leesett a Nap. Várták, hogy visszaessen. Nem esett. Elindultak megkeresni. Keresték a Napot. Mentek, ha jött valaki, megkérdezték, hol a Nap. Fönt. Hol a Nap. Fönt. És így. A Nap nem kereste őket. Nem esett vissza. Hol a Nap. Ha jött valaki, várták, mondja a Napot.

Nem mondta. Elindultak, vissza. Nézték az ablakból az eget. Hol a Nap. Bent?

Várták a Napot. Elindultak a fürdőszobába, a hálósobába, a nappaliba, a konyhába. Keresték a Napot a fiókokban, a szekrényekben, az ágy alatt, a legfelső polcon. A gitártokban. A gitár belsejében.

A lámpaburában. Az izzóban. Könyvek lapjai között. Olvasták egy könyvben, Nap, de az nem a Nap volt. Meg kis betűvel is írták.

Leesett a Nap. Nézték a Napot az ablakból, hogy leesett-e, leesett volt. Leírták valahová, Nap, nagybetűvel. Elolvasták. Felolvasták egymásnak, Nap. Nem a Nap volt. Kinyitottak egy könyvet a Napról, tele volt rajzolva meg írva a Nappal. Nézték, olvasták. Magyarázták, értelmezték. Hol a Nap, kérdezték a könyvtől. Fönt. De nem.

Egyre sötétebb és sötétebb lett, ahogy keresték a Napot. Felkapcsolták a villanyokat. A lámpafényben sem a Nap volt. Írtak egy könyvet a Napról, reggelig. Felkelt a leesett Nap. Estig olvasták. Szép könyv lett a Napról, de nem a Nap volt, csak betűk, amiket becsuktak a könyvbe, a könyvet a polcra. A szekrényt is becsukták.

Leültek a gitárhoz, az egyik játszott, a másik. A zenében sem a Nap volt. A Napról írt és a nappal írt dalokban sem. Hol a Nap. Elindultak megkeresni. Mentek és mentek, ha valaki jött, figyelték, látja-e a Napot, de nem tudták, látja-e, mert ők nem. Hol a Nap, kérdezték, fönt, hol, fönt, hol. De a leesett Nap leesve volt. Fönt nincsenek leesett Napok.

Várták a Napot. A Nap nem várta őket, lement. Ültek a lement Nap alatt, benéztek egy ablakon. Kinéztek az ablakon, akik bent voltak. Hol a Nap. Lent. Majd holnap fent. De már holnap volt. Napok óta holnap van. Valakik kinéztek egy másik ház ablakán. Benéztek rájuk. Ők nem mondták a Napot. Most Hold van. Nézték a Holdat.

De nem volt Hold. Leesett a Hold? Várták, visszaessen. Nem esett. Elindultak megkeresni. Keresték a Holdat. Mentek, ha jött valaki, megkérdezték, hol a Hold. Fönt. Hol a Hold. Fönt. És így. Vagyishogy nem sokan voltak kint. Bent

Hajós Eszter 85

HOL A NAP

Úlfur Eldjárn: Þið munið eftir

Mjallhvíti és Hvenær dóstu

fyrst? (Yfirvofandi, 2009)

vannak. Benéztek egy ablakon. Ajtón nem tudnak benézni. Bemennünk? De a bentek kívülről be vannak zárva.

86 Ültek a háznak az ablaka alatt és várták, kinyissák. Bent kinyitottak egy könyvet a Holdról. Hallották, hogy a Holdról olvasnak egymásnak. Reggelig. Vagyishogy reggelig hallották. Azután a Napról hallották, de leesett Nap és Hold van, azokról meg nincsenek könyvek. Elindultak, megkeresék a bentjük, de nem láttak be az ablakokon.

Nem voltak jó kulcsaik. Nem tudtak benézni az ajtón. Nem voltak emberek kint. A leesett Nap nem adott fényt, a leesett Hold nem adott fényt. Nem volt fényük. A kicsi csillagok a földön legelésztek. Üresek voltak a hátizsákjaik. Üresek a lámpáik. Nem volt a zsebükben piszok. Nem voltak gitárjaik. Egy se. Üresek voltak a kulcsaik. Nem volt leesett Napjuk.

Nem voltak holnapjaik, de akkor milyen nap van. Üresek voltak a fények. Üres a Nap. Nem voltak csomagjaik. Nem voltak valakik, akik jönnek. Nem volt menésük, nem mentek. Hol a hol. Nem voltak kérdéseik. Keresték volna a kérdőjeleket, mert azok olyan fizikai dolgok, biztos meg lehet fogni a kampójuk, de nem volt elindulásuk. Próbáltak elindulni. Nem volt próbájuk.

Kenyérért fognak koldulni az úton? Kérdezte egy valaki, aki nem volt. Nem voltak kenyereik, valóban. Üres volt a kenyérfiókjuk, a kenyérszobuk, a kenyérablakuk. De annak a valakinek se volt egy kenyere se, aki nem volt. Nem tudták, mit csináljanak, de nem volt nem tudjákuk. Hol a Nap, ott, ahol a Hold, hol a Hold, ott, ahol a bent, hol a bent. Kint? Ki zárta be a bentjüket?

És az egyik kulcs akkor kinyitotta az ajtót. Bement az egyik, bent volt. Bement a másik, bent volt. De az egymás nem jött. Egyik, másik, egyik-másik. Az egyiknek három ablaka volt a nappaliban, a másiknak négy. Az egyiknek sárga rongyszőnyege volt az előszobában, a másiknak türkizkék. Az egyiknek kerek étkezőasztala volt, a másiknak ovális.

Az egyiknek nyitott könyv nézelődött fölfelé az asztalán, a másiknak csukott, önmagát olvasó. Az egyiknek madármintás ágyneműje volt, a másiknak felhős egés. Az egyiknek a fürdőszobában volt a vécéje, a másiknak külön. Az egyiknek amariliszai és pillekosborai voltak, a másiknak ökörszív és datolyaparadicsom palántái.

Az egyiknek Úlfur Eldjárn szólt a teraszon, a másiknak Dinnyés József. Az egyiknek a füzetébe kigyókat és tüskéket rajzolt egy ötéves kislány, a másiknak Kundera-idézetek és néhány zen koan volt a parafatábláján. Az egyiknek tempomra nézett a konyhaablaka, a másiknak egy másik, távoli ablakra.

Az egyiknek litván sutartiné szövegek és kották voltak a mappájában, a másiknak egy szanszkrit mantra a hűtőszekrényén. Hol az egymás? Nézték ki az ablakaikon, néztek be a könyveikbe. Nézték be az ablakaikba, néztek ki a vörösfenyők tobozaiból. Nézték és néztek. Üres volt a nézésük, nem volt? Üres volt az egymásuk. Nem volt. Egy egymásuk se.

És az ajtót bezárták. És a kulcs kifelé már nem volt kulcs.

A fák közé néz. Az erdő felé. A fatörzsek közti sötétségbe. A kéregmintákkal, a kimerevített fatörzs-lánglobogással, a fatörzstánc-pillanatképpel tagolt sötétségbe. Soká néz a fák közé, és hallgat, és nem mozdul, néz mereven.

Neszeket hall, apró neszeket, mintha őzek, mintha netán szarvasok. A fatörzsekkel tagolt sötétségbe néz. Egy határvonal, egy egész éles határ ott, ahol elkezdődik az erdő, egyre

Molnár Dávid 87

KETTEN

észlelhetőbb, egyre érezhetőbb, egyre tudhatóbb. Áll a mezőn, és néz befelé, neszeket hall. A határ, az erdő határa már rendkívül éles, de nem áthatolhatatlan. Gondol rá, de nem lép át rajta. Befelé néz. A neszek. A netán szarvasok. És egyszer csak kúszás, hajlás, mozdulat. Nem a növényeké, nem a fatörzsek pillanatba zárt tánca, lobogása, törtető haladó, más és más önmagába át-meg átváltozó mozdulat. Csápok mozgása, az erdő sötétjéből hatalmas polip- vagy tintahalkarok, csonttal nem tagolt karok, hajladozása. A karok felé, néha apróbb kerülőkkel, de felé tartanak. Közelednek az erdő határához, a nagyon nyilvánvaló határhoz. Áll a mezőn, és néz befelé, a fatörzsekkel tagolt sötétségbe, a csápokkal tagolt sötétségbe. A polip- vagy tintahalkarok, a talán inkább polipkarok, már közel az erdő határához. Most már talán át is nyúlnak rajta. És még nem, még nem nyúlnak át, és igen, át. Az erdőből a karok kinyúlnak, már egész biztosan polipkarok, szinte fatörzsvastagságúak, felé nyúlnak, kerülőkkel, de felé vonulnak. Már közel, már szinte ott, ott. Hozzá, az ingén keresztül a vállához, az inge alá bújva a mellkasához, a mellbimbójához, az ajkához, a félig nyitott száján keresztül a nyelvéhez, a szájpadlásához, a bokájához, a térdéhez, a nadrágjába nyúlva a farkához, a hezacsokójához, a segglyukához érnek. A feneke fölött, deréktájon, mintha csak félretolva azt, az egyik kar bekúszik a bőr alá, mint egy pulóver alá, besiklik, belül kezd el matatni. Egy másik kar az ágyéka fölött, az alhasánál, szintén a bőr alá, szintén a bőre alá kúszik. Egy megint másik a vállá és a nyaka közt bújik be. Matatnak. A csápok matatnak. Bent. Benne. Belül. Amihez érnek, a vesék, a máj, a szív, a belek, mintha maguk is tapogatók, mintha érzékeny ujjbegyek lennének, érzik a mozgolódó, matató csápokot, a tapadókorongokat, a karok nedvességét, rücskeit, hidegét. Néz. A fák közé néz. A szemei is mintha ujjbegyek, hátul, azaz belül, bent a fejében, érzi, amint egy-egy tapadókorong hozzájuk ér. De néz. Az erdő felé. És látja közeledni azt, amihez a csápok tartoznak, ami a csápokhoz tartozik, látja a fej körvonalait, ahogyan az a sötétből előhúzódkodik, ahogyan az óriás zsigertasak elővonakodik, néha kicsit összelapulva két fatörzs közt, jön felé. Megáll a fej-zsigerszatyor, megáll az erdő határa előtt, nem jön tovább azon a fölismert

határon túlra, megáll. Tisztán látszik a fej, a két kerek szemet viselő rongyhólyag, tisztán a gyomorral, szívvel megpakolt zsák, tisztán az arc nélküli herezacskó-fej. Néz az erdő felé, a polipfejet nézi, mintha két szeme tapogató lenne, mintha ahova csak néz, ott ujjbegye lenne. A fej moccan, hátra

88 hajlik, aljánál, a karjai összetalálkozásánál, a csáp-útelágazásnál előbukkan valami rideg, éles, hússal körülvéve, akárcsak egy gumikeretben, előtűnik a karomhoz hasonló, a papagájcsőrhez, a karvajcsőrhez hasonló fekete polipcsőr. A testében kanyargó csápok mind e fekete csillag szétáradó sugarai. A csőr kinyílik, talán szólni akar, talán marcangolni, talán zabálni akar. Kitérül a fekete szarucsillag, benne kezek tűnnek elő, vállak, arc és haj, egy ember, egy ember van odabent. Látja a kezeit, a vállait, az ingét, a nyakát, az orrát, a száját, a szemeit, fölismeri, ráismer az arcra, az arccsont vonalára, a szemöldökre, az orrcimpákra, a borostára és a szempillára, minden látszó tagjára, mind a tagjainak mása, megelevenedett tükörképe az, polipcsőrbe költözött ikertestvére. Amaz is, a képmás-maga is olyan arcot vág, mint aki most fölismert valakit, valaki nagyon ismerőst, mint aki saját magára ismert. A csőr bezárul, becsukódik a fekete csillag, rázárul arra, aki minden porcikájában, az inge mintájában, a borostája nagyságában, a haja hosszában ugyanolyan, pont ugyanolyan. A csőr már zárva. Lassan a fej, a tasak, a zsák előre dől, újra vízszintbe áll, majd hátrább vonul, egyre hátrább, a sötétben egyre távolabb, összelapulva néha két fatörzs közt távolodik. Néz befelé. Az erdő felé. A karok most jobban elkezdenek benne mocorogni, vonaglani, nem, nem rántják ki a beleket, nem tépik ki a szívet, nem ragadják el a májat, nem szüretelik le a veséket, békén hagyják a szemeket, csak kicsúsznak. Nem marad utánuk rés, nyílás a bőrön, nincs lyuk, nincs seb ott, ahol a csápok kibújtak belőle. Néz. A fej már eltűnt a sötétben. Lekúszik róla az összes polipkar, elhúzódnak tőle az erdő felé, lassan át is kerülnek azon a határon túlra. Vonulnak befelé, a sötétség felé. Eltűnik végül az utolsó is. Néz. Még egy darabig néz befelé. A fatörzsekkel tagolt sötétségbe. Majd ellép onnan, ahol eddig állt. Ellép, hátra lép, és már nem néz oda, már nem néz az erdő felé, megfordul, megy, elmegy a mezőről, megy kifelé. Elmegy. Kimegy az útra, hogy visszatérjen oda, ahonnan érkezett.

Áll az erdő csendesen. Áll a mező üresen.

A suvarnabhumi nemzetközi repülőtér klimatizált várójában ültem, és vártam a csatlakozásomat. 5 órám volt még az indulásig. Kint tombolt a monszuneső, 30 fok, bent 18 fok, fel kellett vennem az előző járaton kapott zoknit, hogy ne fázzon a lábam. Elszoktam a hidegtől, mit hidegtől, még az enyhe időjárást is nehezen viseltem. A trópusokon töltött évek elkényelmesítettek, gyakorlatilag 30 fokban éreztem jól magam. Pápucsban és rövidnadrágban, ha ennél többet kellett viselnem, már nem

Krulik Ábel 89

TÖREDÉKEK

Részletek egy meg nem talált
naplóból*

volt az igazi. Persze legszívesebben meztelenül mászkáltam és éltem volna, de ezt a konvenciók és az életkörülmények nem engedték. Hát ki ülne le más meztelen seggének a helyére egy reptéri váró fémszékére? Levettem a cipőmet és elhevertem az üres széksoron. A telefonomon beraktam valami spirituális tanító szövegét, behunytam a szemem és relaxáltam. Ellazultam, nem izgultam. A következő csatlakozásomat, ami 4000 km-re innen esedékes, lehet, hogy lekésem, mivel eleve késve indulunk majd innen is. Ez sem érdekelt. Jártam már így, tudtam, hogy milyen érzés egy délkelet ázsiai megapolisz 5 terminállal rendelkező óriási polipszerű nemzetközi repülőtérének egyik hűvös padján tölteni egy éjszakát, amikor az embert nem engedik fel a gépre, ami az orra előtt van, és amire jegye van. Ez itt nem Európa, még csak nem is Balkán, ez Ázsia, haver, felejtse el azt, hogy jogaid vannak. Mindegy, rég volt, túl voltam rajta, nem bántott már, de azért tisztán emlékeztem, hogy mikor először értek ilyen tapasztalatok, hogy éreztem magam. Akkor ott ordítottam, toporzékoltam, felváltva négy nyelven, kettőn jól, kettőn kevésbé, de a létező összes és legmocskosabb szitkot és káromkodást a személyzet fejére okádtam, ami nagyjából húszegynéhány éves, muszlim hijabot viselőt lánykákból állt. Sztoikus nyugalmukat érzésem szerint maga a dalai láma is megirigyelte volna. Nem tudtam, hogy kultúrájuk része-e ez a totális ignorancia és közöny a jogos agresszióval szemben, vagy egyszerűen erre vannak kiképezve, hiszen a világ legmosolygósabb szigetén is találkoztam már mélyről feltörő, elsőprő agresszióval korábban, mindenesetre igyekeztem a legádázabb üzemmódomat elővéve elérni valamit. Végül kaptam a másnap reggel induló járatra egy ingyen jegyet, viszont, mint mondták, szállodát nem tudnak fizetni nekem. Este 8 óra volt. A következő gép másnap reggel 6-kor indult. Alaposan kibaszta velem. Sebaj, gondoltam majd megírom minden létező fórumon, hogy nehogy azt a légitársaságot válassza bárki. Aztán

persze nem írtam semmiféle panaszt sehova. Mindez már csak távoli, de tisztán élő emlék volt. Azon tapasztalatok közé tartozott, amelyek olykor igen megnehezítették az életemet – és más fehérekét is – a szigetvilágban. Mégis,

ha a mérleg serpenyőjébe tettem azt, ami szülőföldemen volt és ami
90 a szigeteken, kétségtelenül az utóbbi nyert. Toronymagasan és örökre.

Így éreztem akkor. Persze az 'örökre' és a 'soha' szavak használatáról már jóval azelőtt leszoktam, körülbelül akkortájt, amikortól kezdve még a felületes szemlélő számára is nyilvánvalóvá vált, hogy az utolsó nagy háború után eltelt évtizedekben (ami nagyjából 4 generációt ölelhetett fel, nagyszüleink, szüleink, mi és az utánunk következők) nagy nehezen kiharcolt és fenntartott, rozoga lábakon álló béke egy kártyavárhoz hasonlít, amelyet sok irányból próbálnak orkán erejű szelekkel elfújni. A kérdés csak az volt, hogy mikor ér az egyik szél túl közel. Szükségtelen mondani, hogy az emberek többségét ez a legteljesebb mértékben hidegen hagyta. Mindenki tolt a saját szekerét, vagy legjobb esetben is a családjáét. Talán akkor eszméltek volna fel, ha egy tanklővegcső kandikált volna be egyik reggel az ablakukon, akárcsak annak idején az utolsó nagy háborúban. De azt is tudtuk, hogy ma már nem ilyen ősi eszközökkel vívják a háborút. Személy szerint nekem már réges-régen az volt a véleményem, hogy már a harmadik világháborún is túl vagyunk rég, a negyedik éppen zajlik. A harmadikat gitárokkal, orgiákkal és lizergsav dietilamiddal, meg kannabisszal vívták meg a múlt század 60-as éveiben, amikor még a szüleim is csak gyerekek voltak. És a mi szülőhazánktól eleve kellő távolságban zajlott ez a harmadik világháború, ami technikailag egy időközben világméretűvé nőtt polgárháborúként írható le. Mindenesetre a szülőhazám akkori fiataljai, akiket ez a legjobban érintett volna, szinte hermetikusan el voltak ettől a háborútól zárva. Pedig sokért nem adták volna, ha részt vehettek volna benne. Aztán jött a negyedik, ami megközelítőleg az úgynevezett „rendszer váltás”-tól jó 10–15 éven át tartott, leginkább az egykori keleti blokk európai államaiban. Kóla, Marlboro, hamburger, Nike cipő, hitelkártya, plázák, majd később az internet vált a fő hadszíntérré, és még tulajdonképpen ma is az. A különbség az akkor és a most között, hogy most már mindenki mindenki ellen van, Nyugaton a szomszédtól a családtagjaidig mindenki potenciális vagy egészen valóságos ellenség. És ha mindez nem lenne elég, a legfőbb, szinte legyőzhetetlen ellenség Te magad vagy.

Kicsit elkalandoztam, pedig jobban tettem volna, ha a fülemben szenttelen hangon duruzsoló spirituális vezetőre figyeltem volna, sokkal megnyugtatóbb gondolatokat szállított, mint a megnyugodni állandóan képtelen elmém. Résnyire kinyitottam a szemem, láttam, hogy a velem szemben lévő széksorra egy koreainak kinéző hipster lány ült le. Az arcába néztem, de rám sem hederített. Nyomkodta a legújabb Iphone-ját.

Aztán a végeláthatatlan procedúra és hosszú várakozás után, amiket annyira ki nem állhattam, mikor repültem, végre lassan kigördült a gép a kifutóra, jó negyedórán keresztül kanyargott jobbra-balra, mielőtt végre ráállt a hosszú betoncsíkra, és megállt egy kis időre. Ha jól sejtem, ilyenkor adják meg a toronyból az engedélyt, vagy valami ilyesmi. Kisvártatva bepörögtek a turbinák, a nyomatékek belepaszírozott az ülésbe, pár másodpercen belül már százzal, kicsit később jó háromszázzal suhantunk a betoncsíkon, aztán végre elemelkedett a gép, és elhagytuk a suvarnabhumi nemzetközi repülőteret. Furcsa volt innen fentről szemlélni a milliányi apró húscafatot, akik lenn nyüzsögtek, öltönyben, boxeralsóban, félmeztelenül, vagy éppen strandpapucsban, hátizsákkal, de persze ezt is már csak az eszemmel tudtam, hiszen mire ezt átgondolhattam volna, már az autók, kamionok, buszok is csak hangyányi méretben ömlöttek az utakon, a magasvasút egy cérna, a 100–200 méter magas kondomíniumok pedig gyufaszálaknak tetszettek. Valamiért sok százezernyi kilométer és sok-sok évnyi utazás után sem tudtam sohasem attól a különös érzéstömegtől megszabadulni, ami ilyenkor minden egyes alkalommal a hatalmába kerített. Mindegy volt, hogy éppen egy háromórás vonatút előtt állok Pécsről Budapest felé, egy 10 órás autózásba kezdek Lipcséből Szegedre, egy húszórás vezetésbe Ferencvárosból Londonba, vagy egy másfél napos repülőúton vagyok Baliról Prágába, mindig jött, és az utazás léptékével egyenesen arányos horderejű volt. A búcsúzás melankóliája keveredett a látogatás örömeivel, de ha jobban belegondolok, ennek az érzésnek az árnyékosabb oldalán talán az lehetett, hogy sohasem tudhatjuk, hogy mikor látunk valakit vagy egy helyet utoljára. És ha még látjuk is újra, az már nem ugyanaz az ember és nem ugyanaz a város, utca, kocsmá, tér lesz. Furcsa volt belegondolni most is, hogy pár órával ezelőtt még egy párszáz éves kínai templomban kaptam a jövőmre vonatkozó üzenetet jóslat formájában, majd jól meg is etettek, holott csak egy jóféle kínai büfét kerestem a környéken, és arra számítottam, hogy a személyzet útba tud igazítani, ilyen szívélyes fogadtatásra azonban nem. Mikor legközelebb jövök, még ha nem is sokára, valami már nem ugyanaz lesz, nem ugyanolyan, kevesebb, több, halott, vagy egyszerűen csak más. 104 év után bezár az órás a pécsi Király utcában. Az István pincében a kedvenc ülőhelyem melletti falról leesik egy darab vakolat, leszedik a rendszerváltás előtti Traubisodás plakátokat, helyére Coca-Cola poszter kerül, de már eleve csoda, hogy eddig fenn volt, kifestenek a Wichmannban a Kazinczy utcában, az évtizedek alatt nikotintól besárgult fal kiféhéredik, a hajdani bajnok olimpiai evezője eltűnik a falról, pedig az emeleten lévő nagy lakásban a régi nagy időkben állítólag a város krémje jött össze félig titokban megvitatni a nagy dolgokat, most már félig sem titkos

91
Új Forrás 2020/7 – Krutik Ábel: Törődékek
Részletek egy meg nem talált naplóból

semmi, csak éppen nem érdekel senkit. Az emberek ülnek az asztaloknál, pár öreg beszélget, a többiek jó része a telefonjában van elmerülve, jobb esetben a vele egy asztalnál ülőnek mutat valamit a telefonján, onnan fentről nézve ez az egész egy óriási nagy szövet, egy kifürkészhetetlen, átláthatatlanul sűrű és mégis olyan végtelenül egyszerű vérkeringés, tetőkkel lefedve, napernyők alatt, autókban, buszokban, vonatokon, vagy egyszerűen csak a kertben a fűvön, vagy a tengervízben, és hogy az időm nagy részében bármennyire is érzem, hogy semmi keresnivalóm itt, mégis, akár akarom, akár nem, kikerülhetetlenül része vagyok ennek az óriási szövetnek én magam is. Hangjelzést ad a hangszóró a fejem fölül, elértük a repülési magasságot, ami nagyjából tizenegyezer méter, kikapcsolhatjuk a biztonsági övet, habár javasolt az utazás teljes időtartama alatt bekapcsolva tartani, 3 óra 29 perc múlva esedékes az érkezésünk. Már megint elkalandoztam, mindig ezt csinálom, pontosabban nem csinálom, hanem ez megtörténik velem, és nem is akarok ellene semmit tenni. Ismét bekapcsolom a telefonomon a spirituális tanító beszédét, aki éppen a fájdalomtestről osztja meg a gondolatait az mp3 fájlban keresztül, próbálok koncentrálni, nyomkodom az ablak alatti gombot, amittől az ablakom lassan kékülni kezd, majd szinte teljesen átláthatatlanná válik, csak azt nem értem, mire jó ez a bonyolult technika, amikor a közönséges műanyag napellenző rolót egy mozdulat lehúzni.

* * *

Mikor ismét megelégteltem a tétlenséget, elnyomtam a cigarettát, befejeztem a facebook üzenetek írását, vettem a sisakom, becsuktam magam mögött az ajtót, és elindultam. Rekkenő hőség volt, aznap még a reggelim beszerzésén kívül – ami egyébként már ebédnek is jó volt, hiszen oly későn ettem a nap folyamán először – nem jártam sehoh. Beröföntem a motoromat, és hallgattam egy darabig az egyenletesen pöfögő hangját. Egyet-kettőt húztam a gázkaron, melegítettem a motort. Minden rendben volt a gépemmel, mindössze pár éves járgány volt, én tettem bele az első tízezredik kilométert is, aztán meg még egy pár tízezret. Új gumik, friss olajcsere, új lánc, izzók kicserélve, egyedül a benzinviszajjelző pislákkolt vészjóslóan. Lassan kigurultam a lakónegyed síkatorából, egy-két csirke elugrott előlem, gyerekek futkostak nevetve, az öregasszony a sarkon pedig ugyanúgy ült és hasított a bambuszkosárnak való szálatat késével, mint ahogyan minden nap, reggeltől napnyugtáig. Megálltam a sarkon és egy darabig figyeltem őt. Lenyűgözött kibillenthetetlensége, vajon hány éve, évtizede csinálhatja nap mint nap ugyanezt a munkát, gondoltam, mi pedig, fehérek pár évente, évente, néhány havonta, vagy akár pár hét után otthagyjuk nem tetsző állásainkat, ha éppen úgy tartja kedvünk, és meg is tehetjük, már aki és amikor megteheti,

egy jobb állás, jobb fizetés, kevésbé kizsákmányoló főnök, egy jobb csapat reményében. Ez a minimum nyolcvanéves asszony nem úgy nézett ki, mint aki azon gondolkodott valaha is, hogy tán jobb lenne a világ másik felén bambuszt hántani, talán több pénzt félretehetne, hiszen nem valószínű, hogy félretesz pénzt. A csirkék szaladgáltak, kukorékoltak a kakasok, a gyerekek kergetőztek az udvaron, a nap még magasan járt, nem állt esőre, zajlott minden a maga lassú és biztos rendje szerint, számunkra, Nyugatról jöttek számára kiszámíthatatlanul, de a természet mindent pontosan tudott, hogy mikor kinek hol a helye, minek mikor jön el az ideje, minden kavicsnak, banán- és kokuszpálmának, patakknak megvolt a helye, és minden vulkán sokkal pontosabban tudta a szigeten, mikor fog legközelebb kitörni, mint a 2010-es Merapi kitörés óta amerikai, izlandi és japán vulkanológusok által telepített tévedhetetlen jelzőrendszer, mint ahogyan az eurázsiai és az ausztrál kőzetlemezek is pontosan tudták, hogy mikor és pontosan hol fognak újra egymásnak menni Jáva déli partjainál, hogy rengésükkel romba döntsenek több ezer házat a part mentén, és hogy több ezer ember haláláért, ahogyan a híradóban mondani szokás, felelősek legyenek. Emberi sorsokért felelős kőzetlemezek, vulkánok és tsunamik. A szigeteken az ember egy idő után – ami hogyha az ember járt és kelt is a környéken, elég hamar be is következett – elkezdte érezni, hogy él, mégpedig azért kezdte el ezt soha korábban nem tapasztalt módon érezni, mert megérezte az európai fehérember – és élek a gyanúperrel, hogy ugyanígy érezte az európaival ősei okán közeli rokonságban álló ausztrál és amerikai fehérember is – hogy itt ugyan biztonságos távolságban van rablóktól, adóhatóságtól, terrorizmustól, stroke-ot és korai szívinfarktust okozó stressztől, kérdezősködő barátoktól és rokonoktól, büntetni kénytelen rendőröktől és veszélyes bevándorlóktól, de amennyire távol van ezektől, éppen annyira közel van, ha nem sokkal közelebb a világ legveszélyesebb és legaktívabb vulkánjai közül sokhoz, a kiszámíthatatlanul érkező pusztító földrengésekhez, százméteres hajókat elnyelő óceáni viharokhoz, az esőerdőben szabadon élő tigrisekhez, hordákban élő majmokhoz és halálos mérgű kígyókhoz éppen úgy, mint a szintén halálos mérgű medúzákhoz, kőhalakhoz és tengeri hullókhöz, vagy éppen a közeli szörfparadicsomban eddig soha nem látott módon támadó fehér cápához. A motor egyetlenesen pöfögött alattam, jártak a hengerek, ritmusra sűrűsödött össze a tenger feneke alóli fossziliákból kinyert kőolajszármazék és a levegő megfelelő arányú keveréke, gyúlt és robbantott a szikra, mozdult a hajtókar, és az egész szerkezet készenlétben várt, hogy a jobb kezem meghúzza a gázt, és az évmilliókkal ezelőtt élt trilobiták, fejlábúak és tengeri csigák robbanó eleggyé desztillált (szuszpendált) szunnyadó erejét a fogaskerekek és a lánc segítségével a

kerékre feszített, kaucsukfák nedvéből előállított gumin keresztül az aszfaltra rójam, és szabadon tovarobogjak. Három óráig volt még addig, míg a nap az óceán sötétkék vonalát a horizonton megütve alábukik, meghúztam a gázt, és elindultam dél felé.

94

***

A Jogja Tribun szerkesztőségébe kellett mennem aznap délelőtt, fel a városba. A Tugutól nem messze a Jenderal Sudirman sugárúton egy híd ment keresztül a Kali Code folyón, és azon igen ritka napok egyike volt éppen, amikor messziről látszott a Merapi vulkán, teljesen pompájában, csak a kráter közelében, háromezer méteres magasságban volt egy, a hegyet körülölelő, nagy lepény alakú felhő. Ha megláttam a vulkánt, ami legtöbbször csak a száraz évszakban és akkor is reggelente volt időnként egy szűk órácskára látható, még ha siettem is valahova – ami szerencsére egyébként is elég ritkán fordult elő, hiszen itt nem is nagyon volt értelme sehova sietni, hacsak nem a bevándorlási hivatalba igyekezett az ember egy határidőre leadandó kérvénnyel – rögtön megálltam, és megcsodáltam a vulkánt, ami egyébiránt a „Decade Volcanoes” nevű, a világ tizenhét legveszélyesebb vulkánját tömörítő csapatba tartozott. Nem tudom, tudott-e róla a vulkán, beleegyezését adta-e hozzá, vagy egyszerűen csak nem is érdekelte a tény, hogy egy ilyen csapatnak tagjává választották. Néhányan horgásztak a folyón, asszonyok teregettek a folyópartot övező szegénynegyed meredek falaiból kiálló bambuszokra, kölykök fociztak egy poros, csirkék lakta grundon, valaki sárkányt próbált eregetni a híd alól. A híd szemben lévő oldalára egy férfi parkolt ócska, szétesőfélben lévő motorjával, és leemelte a kormányra akasztott kis méretű kalitkát, amiben egy fehér galambot szállított. Kinyitotta a kalitka ajtaját, kivette a galambot, és minden átmenet nélkül magasra felhajította. A madár rövid repülés után visszatért a kezébe. Még néhányszor megismételte a gyakorlatot, majd az utolsó dobásnál, jó magasról, elindult a galamb, hatalmas kört kezdett leírni a város felett, hosszú percekig lehetett követni, ahogy repült, mígnem eltűnt a szem elől. Ekkor a férfi visszaakasztotta a kalitkát a motor kormányára, és beindította a motort. Átkeltem a motorok és autók folyton hömpölygő szárai között a híd másik oldalára. Mint kiderült, a férfi nem elengedte a galambot, ahogyan hittem, hanem trenírozza az állatot, egyre nagyobb köröket repül, míg végül három hónap tanulás és reptetés után képes lesz a szomszéd szigetre és vissza repülni, a férfi elmondása szerint alig három óra alatt, oda és vissza. Ez igencsak hihetetlenül hangzott, mivel a szomszédos sziget legközelebbi partja is több mint 500 kilométerre volt tőlünk, légvonalban is. Mégis lenyűgöző volt ez a tény, hogy a lassan az egész bolygót lefedő, az embereket még a legintimebb pillanatainkban is

nyomon követő, a hálósobákba és a vécékbe, a házasságokba és a taxibelsőkbe is beszivárgó elektronikus hálózat korában, amikor a zsebünkből elérhető egy tenyérnyi műanyag-fém-üveg eszköz segítségével egy komplett könyvtár, ezernyi film és a világ majd' összes zenéje és minden „valamire való” élő ember, itt van egy hús-vér lény, amely némi állhatatos és szigorú kiképzés után bármilyen emberi segítség és eszköz nélkül ezer kilométerről is visszatalál egy fél teniszpályányi területre. Hirtelen birtokolni akartam egy ilyen állatot. A legjobb, kész példányokat igen komoly összegekért vesztegették a helyi állatpiacokon, nemkülönben a szintén komoly kiképzésen átesett viadalra kitenyésztett és felkészített harci kakasokat. Utóbbiak illegális viadalain komoly férfiak kisebb vagyonokat is felraktak egy-egy komoly állatra. Ha akarom, elvisz egy helyre, ahol garantáltan a legjobb vérvonalból kitenyésztett és legjobban felkészített példányok közül válogathatok, mondta a férfi mosolyogva, miközben nagyokat szívott Dji sam soe márkájú, 39 miligrammos cigarettájából. De mit volt mit tenni, menni kellett a szerkesztőségbe, így megköszöntem a lehetőséget, felírtam egy papírra az elérhetőséget, és elköszöntem.

Új Forrás 2020/7 – Krutik Ábel: Törödékek
Részletek egy meg nem talált naplóból

*Válogatás egy hosszabb képes naplóból

Folyóiratunk a
NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM és az EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA
anyagi támogatásával jelenik meg.
Terjeszti a Budapesti, a Nemzeti és a Vidéki HIRKER RT. és alternatív terjesztők

Szerkesztők

JÁSZ ATTILA – Csendes Toll (főszerkesztő)
PAPP MÁTÉ (költészet rovat: mahbija@gmail.com, zene online rovat)
REICHERT GÁBOR (főszerkesztő-helyettes, kritika rovat: reichertgabor87@gmail.com)
SZÉNÁSI ZOLTÁN (próza rovat: szenazol@gmail.com)

Lapterv és műszaki szerkesztés

SELLYEI TAMÁS OTTÓ

Munkatársak

BUCSI-KOVÁCS ANIKÓ, HEGEDŰS GYÖNGYI, MURÁNYI SÁNDOR OLIVÉR, SZILÁGYI MIHÁLY

Online

FEHÉR ENIKŐ, HEROLD RENÁTA, KERTAI CSENGER, MAKÁRY SEBESTYÉN, SZŰCS BALÁZS PÉTER

Tiszteletbeli munkatársak

BUJI FERENC, CSEKE ÁKOS, MONOSTORI IMRE, MUZSNAY ÁKOS

ÚJ FORRÁS

IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALMI FOLYÓIRAT
ALAPÍTÓ A KOMÁROM-ESZTERGOM MEGYEI ÖNKORMÁNYZAT
JÓZSEF ATTILA MEGYEI ÉS VÁROSI KÖNYVTÁRA

Megjelenik évente tízszer

Alapítva ezerkilencszázhatvankilencben

Alapító főszerkesztő: PAYER ISTVÁN

Szerkesztőség: 2836 Baj-Szőlőhegy 2722/4

E-mail: jasz.attila@ujforras.hu. Interneten olvasható: www.ujforras.hu

Előfizethető az Új Forrás szerkesztőségi címén. Előfizetési díj egy évre 5000 Ft.

ISSN 0133-5332

Kiadja a József Attila Megyei Könyvtár. A kiadásért felel: Új Forrás Kiadó Nonprofit Kft.

Készült a Sollers Kft. nyomdájában Tatán.